

Бошко Н. Костић
Официри, пучеви и политичари

Бошко Н. Костић

**ОФИЦИРИ,
ПУЧЕВИ И
ПОЛИТИЧАРИ**

**Друго издање
Београд
2009.**

Проф. др Вељко Ђурић Мишина

Предговор за друго издање

Од Априлског рата 1941. до краја Другог светског рата из Србије је отишло, из разних разлога, много људи. Населили су се широм Европе, првенствено у Немачку и Велику Британију, а касније у Америку и Аустралију.

Међу тим светом посебно место су имали образованији и школованији људи. Били су то, између осталих, официри, професори, политичари и други. Не треба заборавити ни хиљаде војника који се нису хтели да врате из заробљеништва у комунистичку Југославију, већ су у туђим државама прихватили неизвесну будућност.

Они који су имали мало образовања били су принуђени да прихватају да раде тешке послове у пољопривреди, индустрији, рударству и тако даље.

Поједини политичари су наставили са старим занатом – са странчарењем.

Било је оних који су желели да оставе писане трагове о прошлости у којој су и они имали одређене улоге. Тако су настале бројне брошуре, књиге, часописи, споменице и друге публикације.

Посебно место у објављивању су имали припадници или симпатизери покрета Димитрија Љотића. Међу њима истакнуто место име Боривоје М. Кара-

---

панцић.

Бошко Н. Костић није непознат аутор. Био је лични секретар Димитрија Љотића – човек од високог поверења. Познат је историчарима и пробраној читалачкој публици по књизи „За историју наших дана“.

Текст који следи представља расправу о деловању посебних група – официра и политичара – који су обележили једно време и догађаје јер су пресудно утицали на ток историје.

Читалац се не мора сложити са Костићем али ће морати да се замисли над неким његовим поставкама и тврдњама. Ако се то деси, онда је приређивање овог рада било од користи.

ПРЕДГОВОР

Власник и издавач листа „Искра“, који излази у Минхену, Западна Немачка, ускратио је уобичајено гостопримство и није дозволио да се штампа мој осврт на напис г. Милана А. Фотића, који је „Искра“ донела у броју за 15. новембар 1961. године под насловом „Поводом ултиматума Аустрије Србији“.

Врло жалим да ми власник „Искре“ није указао гостопримство, да би читаоци „Искре“ имали прилике да прочитају и мишљење супротно тезама г. Милана А. Фотића.

Пошто „Искра“ није објавила мој одговор, то сам исти проширио и новим поглављима, а поједина допунио да би читаоци имали јаснију слику о раду и страдању Драгутина Димитријевића - Аписа и другова.

Поједина поглавља оставио сам без икаквог тумачења да би сами читаоци донели своје закључке о појединим догађајима и личностима. Трудио сам се да изнесем историјске чињенице какве јесу у уверењу да коначни суд припада непристрасној историји.

Сматрам да г. Милан А. Фотић није учинио неправду само Апису и друговима, који су јуначки и мученички завршили живот у раду и борби за свој народ, него и нашем народу, правди и истини.

Пошто из разних разлога нисам био у могућности да изнесем заокругљену целину и наведем многобројна сведочанства и документа о раду Аписа и другова, то свакако да није, дата дужна правда појединим

личностима, као мајору Љубомиру Вуловићу и Раду Малобабићу, који су заједно са Аписом изгубили животе. Неправда је учињена и грех велики према многим личностима који заиста херојски дадоше животе за бољу и лепшу будућност нашег народа. Да нису изгинули као признати хероји: пуковник Александар Глишић, командант VII пука на Куманову, Илија Радивојевић-Чича, погинуо на челу свога пука на Дренку, Душан Јездих, Милан Маринковић-Пига, Михаило Гавровић и други, и они би били изведени и суђени од „суда“ у Солуну. А шта да кажемо о легендарним јунацима Војводи Вуку и Војводи Танкосићу? Боље је да су ови српски хероји погинули од непријатељске пушке него да су после срамног Солунског процеса побијени српским метком...

Гаврило Принцип страховито је мучен и понижаван од непријатеља, а није као Мехмедбашић (који је стајао са револвером да пуца ако Принцип промаши) мучен, тучен, понижаван и осуђен од српског суда. Лео Пфефер, истражни судија који је водио истрагу против Сарајевских атентатора у својој књизи „Истрага у Сарајевском атентату“ (издање 1938. године) говори о Мехмедбашићу за кога је утврдио да је био учесник у извршењу атентата: „По постојећим законима у Босни се није могло никоме ко је отсутан судити па је тек касније у Солунском процесу суђено истоме Мухамеду Мехмедбашићу, који је побегавши ступио у српску војску“. Ова констатација судије Пфефера је страшна јер тврди, да је српски суд за официре у Солуну учинио оно, што није учинио суд Аустроугарске у Сарајеву 1914. године...

У овоме напису помиње се и име Николе Пашића. Није ми била намера да рад Николе Пашића подвргнем некој критици. Моја намера није била да се

дигнем изнад мог видика. Никола Пашић је скоро педесет година учествовао у нашем политичком животу па је само ова чињеница довољна потврда, да је Никола Пашић био човек неоспорне политичке вредности. О раду Николе Пашића даће реч непристрасна Историја.

Аранђеловдан 1964.

Б. Н. Костић

ОФИЦИРИ, ПУЧЕВИ И ПОЛИТИЧАРИ

У листу „Искра“ (у Минхену), у броју од 15. новембра 1961. године објављен је напис г. Милана А. Фотића под насловом „Поводом ултиматума Аустрије Србији“. Сматрам да у напису г. М. А. Фотића има неких нетачности, као, на пример: „И баш тај мит о Апису и аписолатрија, са легендом о демократији, која је настала после 1903. (подвлачење је моје – Б. Н. К.) одвели су нас у 27. март“.

Тврђење г. М. А. Фотића, да су нас баш тај „мит о Апису и аписолатрија са легендом о демократији која је настала 1903. одвели у 27. март“, није ни тачно ни духовито. Оно не може ни да убеди ни да насмеје.

„Аписолатрија“ је неодмерена реч, јер је врло тешко веровати да је она постојала. Аписов „случај“ није обичан. Ако је Апис био први у својој групи, тиме је само изражено морално-социјално схватање српскога народа ранијег доба, да на челу дружине буде онај кога сви сматрају најдостојнијим.

Мислим, да је многим јасно да су 29. мај 1903. и 27. март 1941. године два потпуно различита историјска догађаја, који немају никаквих сличности, а још мање узрочне везе. Додуше се само тиме што су им извршиоци били у униформи и по стању политичком какво је тада било, по узнемирености духова и нерасположењу према стању постојећем, бар у једном делу народа. У првом случају народ је санкционисао дело, у

другом није био ни на окупу, да би могао да о њему каже своју реч.

Завереници од 29. маја 1903. извршили су удар у моменту кад земља споља није била угрожена. Они је тиме нису довели у било какву спољну опасност. Међутим, преврат 27. марта извршен је у часу када је над главом Југославије висио Дамаклов мач. Преврат од 27. марта 1941. учинио је да се тај мач спусти на главу народа, да настане комадање Југославије и да се Срби ставе ван закона...

Свима нама је добро познат резултат првог и другог чина. После 29. маја 1903. године наступа благодет у српском народу и српска војска задивљује свет својим јуначким делима; после другог чина настаје панично бекство авионима најодговорнијих личности из земље, потпуно расуло војске и народна и државна катастрофа.

Историске чињенице не потврђују тезу г. М. А. Фотића. На основу чега г. Фотић каже, да је после познатог преврата 29. маја 1903. године постојала само легенда о демократији? Да би утврдили истину, сматрам да је потребно, да прво видимо какво је било унутрашње стање у Србији до 29. маја 1903. године, а какво после овог датума.

Али, пре него почнем са излагањем, сматрам за потребно да необавештеним читаоцима објасним:

П р в о, да сам у сродству са пок. Драгутином Димитријевићем - Аписом. Међутим, то никако не значи да из тих разлога желим да браним Аписа и другове. Моја је једина жеља, да покушам да читаоцима изнесем пуну истину. Сматрам да је истина далеко важнија од најближих рођачких веза. Познато је да нисам у никаквим рођачким везама са пок. генералом Миланом Недићем, а такође ни са пок. Димитријем

Љотићем, па сам у свакој прилици, кадгод сам могао, износио истину и о њиховом раду. То ми је често доносило и непријатности, јер су многи „водећи“ људи наше политичке емиграције желели да извесне догађаје из времена окупације претставе лажно, насупрот очигледној истини, да су та два родољуба своје претешко бреме под окупацијом добровољно носили, само по диктату своје савести, по диктату љубави према своје незаштићеном народу, и то у часу највеће кризе и опасности у његовој историји.

Бранити истину није увек лак посао, јер никада, истина није била свима мила и драга, али се истина мора казати у интересу правде и у интересу потомства. Истина се још мора знати и стога да би било мање греха. Сматрам да је велика неправда и грехота блатити мртве Милана Недића и Димитрија Љотића, који су мученички завршили живот у борби и раду за свој народ. Без истине никада не може бити ни праве слободе. Понављам, стога, да су само истина и правда једини мотиви, који ме побуђују да одговорим г. Милану А. Фотићу, поводом његове тезе о Апису и друговима.

Д р у г о, до данашњег дана нисам нигде ништа написао о неправди која је учињена Апису и друговима. За време окупације, 1941. године, био сам позван од др. Бергеа, тадашњег аташеа немачког посланства у Београду, који ми је предложио, да напишем предговор за књигу Бруна Брехма „Apis und Este“. Др. Берге је том приликом нагласио, да је моменат да Срби сазнају барем део истине о Апису који је невино страдао... Разумео сам тенденцију др. Бергеа. Одговорио сам да врло жалим што нисам у могућности да прихватим понуду и напишем предговор за књигу која је постигла тако велики успех и доживела, преко двадесет

издања. Трудио сам се да др. Бергеа убедим, да ће објављивање књиге са мојим предговором, под овим околностима и у овој тешкој ситуацији, бити само од штете за националисте у Србији, а донеће користи једино комунистима. Др. Берге је уважио моје разлоге и књига „Арис und Este“ није преведена нити штампана на нашем језику за време окупације Србије...

Када сам после рата живео у Западној Немачкој као емигрант, поново су ми тражени податци о Апису и друговима ради објављивања у Великој Британији. Ни овом приликом нисам ништа написао, већ сам одговорио, да није још моменат о томе писати, јер се не може рећи пуна истина. Изношење истине о Апису и друговима у овоме моменту не би било корисно ни нашем народу ни емиграцији.

Али, пошто је г. М. Фотић поменути свој напис објавио у „Искри“, сматрам да ми је дужност да на исти одговорим, да неупућени не би били у уверењу да се слажемо са излагањем и тезом г. Милана Фотића. Многима је познато да сам и ја, ранијих година, био један од чланова редакције „Искра“...

Мислим да је потребно да најпре наведем какви су мотиви руководили Аписа и другове да изврше преврат 29. маја 1903. године; да погазе заклетву и убију Краља и Краљицу. Када се каже: „Погазили су заклетву и убили Краља“, то заиста оставља врло мучан утисак. Али, као што рекох, да видимо мотиве: **зашто је то учињено и какво је стање у Србији било до 29. маја 1903. године?**

СТАЊЕ У СРБИЈИ ДО 29. МАЈА 1903.

Историчар др. Владимир Ћоровић у своме делу „Србија од 1878. до 1903. године“, у поглављу „Пут катастрофи“, пише како је Краљ Александар Обреновић послао свога оца да доврши преговоре његове веридбе са принцезом од Саумбург Липе, који су вођени преко аустро-угарског министра спољних послова. После овога послао је у бању и претседника владе. Када је њих отпремио на страну, пише др. Ћоровић, он је – на изненађење целог света објавио веридбу са Драгом Машин. Тај његов чин осудили су и његов отац и мајка, али се он није поколебао, него је енергично прекинуо везе са њима. Није га поколебало ни то што нико од јачих и угледнијих политичких људи у Србији није хтео да образује владу, која би спровела тај чин, него се за тај посао нашао један, истина, високи, али повучени чиновник, Алекса Јовановић. Драга Машин имала је дванаест година више од Краља, била је удовица са прилично проблематичном прошлошћу, доста препредена, и жена сасвим маловарошког менталитета. У самом народу вест о том браку била је примљена врло рђаво.

„Краљ Милан био је, међутим, утучен! Свом сину он је упутио писмо још пре женидбе, које је било скоро пророчко: Наша династија претрпела је многе ударе, али овај је био најкобнији. После те женидбе осећајући несрећу он се просто рушио... Син га је просто одбацио, издавши наредбу војсци да га убије“

(подвлачење је моје – Б. Н. К.), „ако покуша да силом пређе границу“...

Др. В. Торовић наставља: „Да опозиција у народу узме маха, било је више разлога. Пре свега, Краљев брак са Драгом Машин био је крајње непопуларан. Опште је мишљење било да она није достојна тог високог положаја, не по свом пореклу, него по својој прошлости. А она сама није умела да се, једном већ подигнута тако високо, дискретно држи у позадини, него је испољавала сувише и себе и своју породицу. Нарочиту срамоту и на себе и на двор она је повукла својом лажном трудноћом (подвлачење је моје – Б. Н. К.). Руски Цар Никола послао је свог дворског лекара да се нађе око Краљице и тај је открио да она у о п ш т е н и ј е трудна. Та срамота, која се пронела по целом свету и која нас је извргла општем потсмеху, горела је на образу целе Србије. Због тог скандала руски двор није хтео да прими Краља и Краљицу, иако је био обећао и Краљ то живо желео...

„Кад је руски министар иностраних дела гроф Ламздорф крајем 1902. дошао у Софију и Ниш, да препоручи и Србији и Бугарској да остану мирне, Краљ је свој разговор с руским државником одмах и лично саопштио аустријском посланику. После повратка из Србије Ламздорф је говорио генералу Куропаткину, да не би било мудро правити какав војнички споразум са Србијом, јер би га она могла одати Бечу. Толико је на њега Краљ учинио утисак непоуздана човека.

„У понудама Бечу, да би стекао поверење, ишао је врло далеко. Пристајао је да се српске железнице уступе Аустријанцима; нудио је царински и војнички савез и чак предлагао, да Србију доведе у онакав положај према Хабзбуршкој монархији у каквом су Баварска и Саксонска стајале према Немачкој царевини!..

„У Бечу се у то време знало и то, да се Краљ не може још дуго одржати на престолу. Незадовољство против њега било је толико, у свима круговима, да се неко зло могло очекивати сваког часа...

„Крваве демонстрације од 23. марта 1903. године у Београду биле су прва опомена. Али место да оне одврате Краља од даљих незаконитости, оне су га канда само раздражиле. Већ сутрадан после њих он је извршио нови удар обустављајући устав и распуштајући Скупштину и Сенат, да после три четврти часа, изменивши што је хтео, поврати опет уставно стање. У нашој историји није било владара који се више и својевољније титрао са правима и законима и са уставима своје земље. И то на крају крајева није могло да прође без тешких последица.

„И у спољној политици он је остао без правог става и успеха зато што није могао да издржи на једној линији. Час је био за Русију, а час за Аустрију; час са Бугарима против Турака, час са Турцима против Бугара. С Црном Гором није имао правих веза, са Грчком исто тако. Ни на једној страни није имао чврста корена и правих пријатеља...

„Тешку и мучну ситуацију докрајчила је крвава ноћ између 28. и 29. маја. Повећа група официра, већином млађих, сковала је била заверу против краљевског пара и те ноћи упала у двор и убила Краља и Краљицу...

„Сам чин, мада необичан ради учешћа официра у њему, да се разумети и донекле правдати... Али сумње нема, земља је после те крваве ноћи одахнула. Нови режим донео је сасвим нови дух и нови полет“.

Др. В. Ћоровић у истом делу пише и ово: „Период од 1878. до 1903. године пада међу најтеже и нај-

---

мрачније у новијој историји Србије... Земља није доживела ниједног стварног успеха, а претрпела је, међутим, један осетан војнички пораз и неколико тешких унутрашњих криза. Било је формалних побуна, преких судова, државних удара и дворских скандала који су ишли на рачун образа Србије... Изгледу Србије нису били ни мало лепо. Стешњена споља, притиснута толико да је осећала како скоро губи дах гледајући пред собом затворене све излазе, она је патила и од унутрашњег раздора... Ово зло донело је и услове за промену набоље. Доведена скоро до апсурда, ситуација је тражила радикално решење, које је као олуја расчистило атмосферу. У извесним часовима и људи и природа као да траже да се накупи што више негативног, да би могло после катастрофе да дође олакшање и да се почне све на другој основи... Мучки став млађих интелектуалаца и борбеност савремене књижевности имале су не само нечег јуначког него и позитивног... У официрском кору место кастинске издвојености осећала се непосредна повезаност са народом и тежња да се служи његовим идеалима“ (Сва подвлачења моја – Б. Н. К.).

Димитрије Поповић, писац, дипломата и државни саветник, у своме делу „Борба за народно уједињење 1908-1914“, пише дословно: „На дневном реду били су државни удари, нагле промене режима, изазвани не државним потребама већ ћудима и самовољом. У последње време тога личног режима све је у Србији пошло уназад, тако да је ова давала жалосну слику земље смутњи и владалачких скандала, а поверење у Европи изгубила. И такво стање било је по вољи Бечу. То стање у Србији одговарало је познатој девизи: што је Србија слабија, тим је боље за Аустро-Угарску“.

Даље, на стр. 11. поменутог дела, Д. Поповић пише: „Настаје најкритичнији тренутак у земљи, и као

последица дошла је трагедија од 29. маја 1903. године. Тај догађај донео је велики преокрет у земљи. Нестало је личног режима и отклоњена је главна сметња слободном развијању и самосталној политици Србије. Кратковида политика Аустро-Угарске имала је за време личног режима тренутан привидан успех, али је на крају претрпела неуспех... После тога она је, пошто је изгубила ослонац у личном режиму, а није могла бити помагана од народа против народа, изабрала онај други начин своје политике према Србији: Отворено непријатељство и девизу да Србију треба сломити...“

Описујући даље ситуацију у Србији пре 29. маја 1903. године, Д. Поповић вели да је положај Србије на Балкану био неповољан. Суседи Србије били су јој или сумњиви пријатељи или несумњиви непријатељи. Војно стање Србије ни из далека није било добро и спремно као пред Балкански рат 1912. Пре промене од 29. маја углед Србије био је услед унутрашњих недаћа пао врло ниско и нико у њу није имао поверења.

Говорећи, пак, о стању у Србљи п о с л е 29. маја 1903. исти писац дословно пише ово: „Тек од тога доба Србија је почела да се диже, постепено, и да стице угледа и поверења“ (Подвлачење је моје – Б. Н. К.).

РЕВОЛУЦИЈА 29. МАЈА 1903.

Историчар и професор Универзитета, др. Васиљ Поповић у своме делу „Европа и српско питање 1804-1918“ на страни 143-144 каже: „Поред свега тога што је подигао Србију у Краљевину, Краљ Милан Обреновић смањιο јој је углед својом аустрофилском политиком и својом опреком према народним жељама у унутрашњој политици... Криза је завршена тек убиством Миланова сина Краља Александра, последњег Обреновића, 1903. године. Војно реорганизовање Србије и њезин велики политички, привредни и национални замах после доласка Краља Петра Карађорђевића 1903. године, довели су до оживљавања националног проблема Србије“.

Свакако да ће бити од интереса, да видимо шта пише о догађајима 29. маја 1903. године наш познати политичар, дипломата и писац Јован М. Јовановић. У своме делу „Борба за народно уједињење 1903-1908“ он пише: „Али 29. мај је резултат свега што се за тридесет година збивало у Србији. Владавина Краља Милана, нарочито у својим последњим годинама била је прави рат противу народних осећања и идеала. Његов син је, опет, оличење свега што је било рђаво од очевих традиција. Женидбом Краља Александра Обреновића драма која се одиграла у Србији преобразила се у праву буфонерију. Србија је пропадала морално и материјално, пропадала на најсрамнији начин, тонући у блато и у корупцију. У Европи се тада већ чуло са сви-

---

ју страна да народ, који може такву владавину, таквог Краља и такав двор да сноси, нема погодаба за самостални државни живот и није достојан да живи. Свакоме мисленом човеку јасно је било да се мора, и то што пре, свршити са Краљем, да је то за Србију и за српски народ питање опстанка, бити или не бити. Завера, преврат, револуција, те идеје су лебделе у ваздуху српском. Маја 29. дошло је до извршења опште мисли, учињен је крај владавини Краља Александра. Извршење је било крваво, страховито, то је истина. Многи се од Срба питао да ли је баш морало бити све тако као што је било... Али зато није никоме, ниједном добром правом Србину ни на ум пало, да свршено не прими са задовољством, да га не поздрави, као дело народног ослобођења, као полазну тачку новог живота, боље будућности за Србију. Интимни је осећај целокупног српског народа био да је 29. маја извршено једно историјско дело, чије су побуде, као што је и замисао његова, у општем државном и народном интересу, што се не може оцењивати по обичним законским одредбама. Сводити на какве било личне побуде и личне интересе дело 29. маја права је бесмислица.“ (Подвлачење је моје – Б. Н. К.).

Даље, Јован М. Јовановић наставља, па каже: „Шта су добили завереници и шта су у најбољем случају за себе могли очекивати према ономе шта су ризиковали? За сваког који уме да мисли, јасно је да је било бар толико исто могућности за неуспех као и за успех њиховог предузећа. У случају неуспеха њих је све чекала неминовна и неумитна смрт. После успеха они су предали власт у руке људима чија је прва брига била да и пре него земља добије новог Краља утврде, загарантују уставну владавину, која онемогућује лич-

---

ни режим владаочев, искључује фаворизам. Нико од завереника није добио никакву паралелну корист“...

Важно је да констатујемо, да је револуција од 29. маја 1903. трајала непуна два часа. Узбудљиви тренутци тешког догађаја донели су више жртава без ичијег предумишљања; није постојала наредба да се ико од министара лиши живота. Пометња код завереника наступила је када су ушли у Краљеву спаваћу собу и нашли празне постеље. Краљ и Краљица су код првог пуцња скочили из постеља и одмах се склонили у један споредни заклон, за који завереници нису знали, па је услед овога највећи део времена прошао у узбуђеном трчању по двору, у тражењу Краља и Краљице. Динамитом су била разбијена једна тешка врата и опет је све остало без резултата. Било је мало пуцњаве и на улици. Жандарми, који су били у оближњем Теразијском кварту, почели су да пуцају са тавана и прозора, али су убрзо престали. Код завереника је настала велика нервоза. У раздраженом стању што нема Краља, са прозора из двора викао је официр-завереник Анта Антић, командиру топова испред двора, да пуца, да би на тај начин Краља, који је у двору, затрпали у рушевинама. Срећом, ово је спречио један други официр-завереник. Када су Краљ и Краљица пронађени у склоништу, њих су убили из револвера капетани Михаило Ристић и Илија Радивојевић. Доцније, када је све било свршено, упитан је капетан Михаило Ристић, зашто је наредио да се лешеви Краља и Краљице баце кроз прозор, а на то је он одговорио: 'Ако хоћете право ни сам тачно нисам знао у оном тренутку'. Уз то је лебдела стална претпоставка, да је од које било стране могао доћи и контранапад. И да би за свакога сад било сасвим јасно да тога Краља, заједно са Краљицом, више нема, од некуд ми се сама собом наметнула мисао, коју сам,

---

у оном неописивом узбуђењу, и извео: наредио сам да се обоје избаце кроз прозор“.

Да би читаоци имали потпуно јасну слику о целом догађају треба додати, да је главна група официра-завереника кренула на извршење у нервозном стању. Ова група од 28 официра, махом приправника са Генералштаба и официра из војне академије, била је спремна да крене на двор у два сата ујутро. Са овом групом из официрског дома имао је да пође и један батаљон VI пука, под командом Петра Мишића, који је одоцнио. Утврђени полазак у два часа морао се одржати, па макар овај батаљон и не дошао. Тренутну колебљивост прекинуо је Драгутин Димитријевић-Апис са речима: „Господо напред!“ По Аписовој команди свих 28 официра трчећим кораком кренули су пут двора, а за њима у лаком трку чета гарде...

У двор је први имао да уђе Апис. Када је он ушао у собу дежурног официра-ађутанта, ту су били: потпуковник М. Наумовић и капетан Ј. Миљковић, ордонанс официр. Миљковић је спавао, а Наумовић је дао знак главом Апису да је будан, и он је требао да откључа сва врата која су ноћу била закључана и која су водила ка спаваћој соби Краља и Краљице. У том тренутку стигли су у двор и сви остали. Несрећом настала је пуцњава у предсобљу и спаваћој соби. Оба официра, и Наумовић и Миљковић, били су жртве неспоразума. Наумовић је и лично био у завери, а Миљковић је требао бити заштићен и поштеђен сваке непријатности, као одличан друг, кога су завереници ценили. И Миљковић је био позван у заверу, али није хтео прићи. Међутим, он није хтео ни одати своје другове и пријатеље. Миљковић је официрима-завереницима ставио до знања, да ће – буде ли на служби у

двору – пружити отпор.

На прве пуцње почела су одједном да звоне многа звона која су била инсталирана на разним местима у двору. Апис је одмах издао наређење да официри инжињерије искидају та звона која су – јасно је било – звонила на узбуну. У том тренутку Апис је спазио, у полумрачној дубини ходника, једну људску прилику. Он полети тамо и при крају ходника спази широке степенице које су водиле у приземни део зграде двора. Ту је изгубио из вида ону прилику, коју је спазио, а за коју није знао ко је то био. Претпостављао је да би то могао бити сам Краљ, јер је то било у близини Краљеве спаваће собе. Међутим, то је био стражар. И одједном на Аписа се осула пуцњава. Уствари ту су била сад два стражара и они су пуцали из непосредне близине на Аписа, а он на њих. Доцније је утврђено да су стражари испалили 25 метака... У исто време, на горњем спрату, завереници су динамитом разбијали једна тешка врата, а један поднаредник је потрчао пуцајући на офицере-заверенике, узвикујући: „Овако се теку палете!“ Тај поднаредник је ранио завереника Младена Миливојевића, који је остао без руке. Апис је био тешко рањен на три места, и обливен крвљу, остао је ту наслоњен на зид, док су се оба стражара, од којих је један био такође рањен, склонили да сачекају крај. Изгледа да су и стражари и Апис остали без муниције. Тешко рањеног Аписа нашли су завереници. На рукама својих другова он је изнет и пренешен у стражарницу где је привремено превијен. Међутим, Апис није допустио да га пренесу у болницу. Рекао је друговима: „Нећу док не видим крај свега!“ Апис је држао револвер у здравој, нерањеној руци, са намером, да се, ако би требало, сам лиши живота.. .

Десет дана Апис је лебдео између живота и

смрти. И тек после шест недеља лекари су дозволили да Апис напусти болницу и да продужи опорављање код своје куће.

Када су доцније Аписа упитали, зашто се није склонио у једна од толиких врата, где су зидови били око метар дебели, Апис је одговорио: „Па срамота је, да се један официр, макар се нашао и у овако тешком положају, склања испред редова“. Апис је у то време имао 26 година. По подацима, који су до сада објављени, зачеће мисли да се Краљ Александар Обреновић лиши живота, па да тек после његове женидбе са Драгом Машин. Ова кобна женидба, па кад је још утврђена лажна трудноћа која се прочула по целој свету, а онда уза све то кад су се прочули гласови да ће један од браће Драге Машин бити наследник престола – завереници су одлучили судбину последњег Обреновића. Завери је приступило око стотину лица, а главна мисао завере никла је у главама млађих официра. Официри-завереници узели су у претрес питање: да ли да се повере и извесним политичким личностима и позову их на сарадњу? Нешто доцније био је први ужи састанак у винограду адвоката Алексе Новаковића, на Топчидерском брду. На овом састанку „били су присутни: Јован Авакумовић, познати правник, политичар, министар, претседник владе и члан Српске краљевске Академије наука и т. д., генерал Јован Атанацковић, адвокат Алекса Новаковић, бивши министар Ђорђе Генчић и познати трговац из Београда Никола Хаџи-Тома. Заслуга за овај скуп припада министру Ђорђу Генчићу, чији је сестрић Анта Антић био један од зачетника мисли о завери против последњег Обреновића.

Главним носиоцима завере било је довољно да

су напред поменути прваци били упознати и да су се слагали са њиховом намером. Први састанак између министра Генчића и дванаест официра-завереника одржан је 23. децембра 1901. године у стану официра-завереника Анте Антића (Бирчанинова улица 40). Од овог састанка завера престаје бити предмет појединаца. Доноси се решење: да се група завереника увећа и да се нађе начин, да се дискреција осигура. Придобивање нових приврженика завере морало је да иде врло полако и обазриво. Главна улога око овога посла била је поверена Апису, Анти Антићу и још неколицини официра. Текст заклетве завереника, коју је издиктирао тада поручник Апис, гласио је: „Увиђајући сигурну пропаст Отаџбине, ако се данашње стање продужи за најкраће време и оглашујући као најглавније кривце за све, Краља Александра и његову милосницу Драгу Машин, заклињемо се и својим потписима обавезујемо, да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бесчасника, доведићемо Петра I Карађорђевића, унука Вождовог и сина законитог Кнеза, покојног Александра Карађорђевића.“

„...Текст завета јасно показује два, циља официра-завереника: да Краља Александра Обреновића нестане и да се Петар Карађорђевић, Вождов унук, доведе на престо Србије. (Материјал и документа узета из дела Ж. Живановића: „Политичка историја Србије“, књига четврта, Београд 1925).

Др. Милан Гавриловић, шеф Српске земљорадничке странке, дипломата и писац, у својој студији о Николи Пашићу („Глас канадских Срба“ од 14. фебруара 1963) тврди да је за заверу официра 29. маја 1903. знао и Никола Пашић.

Др. Гавриловић каже дословно: „Пред сам удар 29. маја 1903. завереници су обавестили Пашића о то-

---

ме шта ће се десити и рекли му да се власт има вратити народу. То је онда значило – Радикалној странци. По одлуци цивилних завереника то је саопштење учињено Пашићу Аца Новаковић, адвокат. Пашић прима на знање, и повољно. И то је вече с целом породицом сео на воз и отишао у Абацију. Рачунао је да ће, ако завера не успе, он ипак одговарати, и ако је он није ни стварно водио. А ако успе, он и иначе долази на владу. Цивилни су му завереници замерили. Странка не.“

По завршеном чину, 29. маја 1903. образована је нова влада која је себи дала име: „Влада Краљевине Србије“. Сенат и Скупштина у заједничком заседању 2. јуна 1903. у великој свечаној сали новог двора, извршили су избор Краља Петра I Карађорђевића, који је до тада живео као емигрант у Женеви, у Швајцарској. Избор је био једногласан. Гласало је 119 посланика и 39 сенатора.

Исто ово Народно претставништво, које је изабрало за Краља Србије Петра Карађорђевића, одало је пуно признање војсци и њеном држању. Претседник Сената, Пера Велимировић, предлаже Сенату текст одговора сенатског на акт владе, који гласи:

„Сенат у оцени догађаја од 29. маја прихвата, и са одушевљењем поздравља ново стање, које је наступило као последица тога догађаја и сложно и једнодушно прокламује потпуну заједницу осећања између српског народа и целокупне војске“.

На завршетку те своје резолуције, Сенат, а такође и Скупштина, изјављују влади од 29. маја признање и одобрење за „све њене одлуке и поступке“ и одлучују: „да ова влада води и даље послове земаљске, до избора и доласка новог Краља“.

Резолуција Сената, која је у основи истоветна

са резолуцијом Народне Скупштине, јесте свечана санкција чина од 29. маја 1903. од стране народног претставништва. Дело завере, дакле, било је јасно санкционисано. Како за заверенике, тако и за будућа поколења.

Завереници су били носиоци неподељених народних симпатија и њима је огромна већина народа приписивала велике заслуге за докрајчење једног неподношљивог стања. То им исто признаје у том моменту и највиша државно-народна инстанција: Народно претставништво.

Чињеница је, дакле, да је Мајска револуција од 1903. значила позитивну прекретницу у српској историји.

Од интереса је да видимо шта о овоме каже Јован М. Јовановић. На страни 104. поменуте књиге он пише: „Када је после катастрофе од 29. маја Кнез Петар Карађорђевић позван једнодушном одлуком Народне Скупштине да заузме упражњени српски престо, није могао, није смео да се не одазове томе позиву, јер би иначе изневерио традиције свога дома, огрешио би се о своју дужност као Србин и као унук народног српског првака Карађорђа. Једнодушну, дакле, скупштинску одлуку он је прихватио и примио понуђену му круну. Пријем тај садржи у себи и једно јасно и неоспорно признање да Народна Скупштина, која га је изабрала за Краља, има право да располаже са српском круном, што ће рећи да она у пуној и неограниченој мери, у приликама које су створене 29. маја, располаже народним суверенитетом. Сви европски дворови су похитали да Краља Петра признају за српског Краља, што тако исто значи да су и они сви признали да Народна Скупштина има право располагати српском круном, да је она, дакле, у пуној мери била представник

суверене власти у Србији. То је несумњиво чињеница која се не сме губити из вида за даље оцењивање догађаја. Та иста Народна Скупштина дала је и пуну сатисфакцију једногласном одлуком и то уз народно признање свима учесницима 29. маја. Та одлука Народне Скупштине је обавезна са свакога и сваку власт, она је скинула, са правне тачке гледишта, са дневног реда питање о 29. мају и његовим учиниоцима. Оне државе које су тражиле од Краља Петра да казни заверенике од 29. маја, тражиле су оно што није логично ни са уставног гледишта ни уопште са гледишта модерног права, и самим тим улазе у сукоб са својом рођеном одлуком да Краља Петра признају као Краља Србије. Признајући Краља Петра, признале су да је Народна Скупштина, бирајући га за Краља, вршила суверену власт; тражити од њега да он сада поништава једно-времене одлуке те исте Народне Скупштине о амнестији завереника, било би бесмислено. Ниједан министар не би могао саветовати ни премапотписати овакву Краљеву одлуку, јер би она била повреда устава. Исто тако би била повреда устава када би неки суд узео у поступак оптужбу противу учинилаца дела од 29. маја; то би била још и повреда закона и повреда општег правног начела о амнестији и о њеним дејствима. Опроштај од сваког суђења не само да ослобађа сваке казне главне и узгредне учиниоце, него она и брише и успомену на учињено дело; она правно ствара стање као да дело није било ни учињено.“

Горње излагање Јована М. Јовановића тако је јасно да оно побија свако друго мишљење, а нарочито оно ретких појединаца који кажу „да су Апис и други-ви извршили злочин, они су погазили заклетву“.

Онима који, као г. М. А. Фотић, деле такво гле-

диште, ја бих имао да упутим питање: П р в о: да ли је, по њиховом мишљењу, злочин што је маршал Ромел за време другог светског рата био са завереницима, који су покушали да убију Адолфа Хитлера? Поред маршала Ромела овој су завери припадали елитни немачки официри, генерали, дипломате и људи од науке и политике. Колико је мени познато маршал Ромел, адмирал Канарис и други ожаљени су од свога народа као невине жртве. Смрт маршала Ромела и других приписује се Хитлеру као велики злочин.... Ми знамо да су познате војсковође Велике Британије тог истог маршала Ромела описивали у најлепшим бојама и нико му није замерио што је прекршио заклетву положену Адолфу Хитлеру.

Поред маршала Ромела, само у последње две деценије, ми имамо више других примера, да су се официри, како каже г. М. А. Фотић, „умешали“ у политику на своју руку и ако су били државни службеници. Да поменемо овде само неке:

Совјетски маршал Тухачевски, који је организовао заверу против Стаљина. Маршал Тухачевски изгубио је главу заједно са друговима, јер је Стаљин благовремено сазнао за заверу.

У Италији маршал Бадолџо такође је сковао заверу противу Мусолинија, који је био „легални“ председник владе. Благодаревши завери маршала Бадолџа, Италија је престала бити савезник Адолфа Хитлера и извесно, управо благодаревши томе, Италија је имала мање људских жртава, избегла је веће разарање земље и, што је врло важно, на крају рата, је била на страни победника.

Нека нам буде допуштено да наведемо само још један пример: И Кемал Ататурк је, 1922. године, као генералштабни официр „погазио“ заклетву, извр-

---

шио државни удар и уклонио Султана Мехмеда VI, који није био само Султан Турске царевине, већ и верски поглавица свих муслимана.

Кемал Ататурк то је правдао овим речима: „Османлијски Султан је насилно отео народу суверенитет, а народ је тај суверенитет силом повратио“.

Знамо да Кемал Ататурк није нити ради извршеног државног удара и „гажења“ заклетве дате Султану нити ради „мешања и вођења политике на своју руку“ критикован нити суђен. Напротив, Кемал Ататурк је назван најзаслужнијим сином Турске, спасиоцем нације, великим реформатором који је своју земљу ојачао, унапредио и створио јој у свету поштовање какво никада раније није имала.

Код нас је, пре рата – 1938. године – о Кемалу Ататурку писано и ово: „Кемал Ататурк је један од највећих људи у повесници људског рода... Кемал Ататурк ће за вечна времена бити доцнијим поколењима горостасни гранитни путоказ непоколебљивог и не-саломљивог национализма, национализма који неће поклекнути ни у часовима кад и најхрабрији сматрају да је, све пропало“. (Х. Г. Армстронг: Кемал-паша – сиви вук, Београд, 1938).

Д р у г о: Г. Милан А. Фотић у своме поменутом напису каже: „Да ли имају право непозвани и неодговорни појединци, налазећи оправдање у својој савести, да воде државну политику на своју руку, не бирајући сретства, служећи се чак и државном влашћу и државном силом, ангажујући на тај начин и саму државу; или политику могу да воде она лица, која су за тај посао законом позвана и овлашћена“.

На ову примедбу могло би се такорећи само од себе поставити питање: да ли „непозвани“ и „неодго-

---

ворни“ у државама комунистичког блока имају право да организују завере против тиранских режима у својим поробљеним земљама, да би народ добио жељену слободу? Да ли су официри у Мађарској, године 1956. били издајници што су се дигли противу диктаторског комунистичког режима у Мађарској? Да ли „непозвани“ и „неодговорни“ појединци морају бити само пасивни посматрачи и гледајући свакодневно тиранију коју спроводе „легалне владе“ и људи који су „за тај посао законом позвани и овлашћени“?

Да ли би официри, који су положили заклетву комунистичким диктаторима у Совјетском Савезу, Југославији, Бугарској, Румунији, Пољској, Чехословачкој итд. били злочинци ако би сковали заверу, уклонили тиране и омогућили уставну владавину, а тиме дали и пуну слободу своме народу?

Или, можда морају сви покорно да слушају тиране, који убијају и шаљу на робију десетине и стотине хиљада невиног становништва пошто су дотични тирани „легални“ и тобоже „за тај посао законом позвани и овлашћени“?!

ПУЧЕВИ И РЕВОЛУЦИЈЕ

По г. Милану А. Фотићу пучеви и револуције су појаве зле и неморалне саме по себи. Међутим, као што има ратова моралних и неморалних, тако и мир може да буде моралан и неморалан. Једно наопако политичко стање, које се може прекинути само илегалним акцијама, пучевима и револуцијама, даје моралну основу за пучеве и револуције.

Г. Фотић је врло критички расположен према официрима пучистима. Какви су његови прави разлози за то, није ми сасвим јасно, али бих рекао да је то ради пуча од 27. марта 1941, који он доводи у везу са 29. мајем 1903, године. Да ли би то – ако је моја претпоставка тачна – било и оправдано? Тачно је да су официри извршили преврат од 29. маја 1903, а зашто је то учињено – навео сам напред. Нека сами читаоци донесу свој суд, да ли је преврат 29. маја 1903. за Србију био користан или штетан.

Пуч од 27. марта показао се као велико зло. Но зло није у томе што је пуч уопште извршен, већ што је извршен без темељне процене међународне ситуације, што је извршен управо тада. Истина је да је пуч од 27. марта изведен у најгоре време и да они, који су га извршили, нису водили рачуна шта ће доћи после тога. Али, и 25. март 1941. је направљен у најмању руку без неопходно потребне припреме јавног мњења и јасног предвиђања могућих алтернатива. Преговори о потписивању пакта већ су се водили, а наш народ није био о

томе обавештен. Свакако да је велика грешка тадање владе што народ није зато духовно припремљен. Влада је пропустила прилику да одржи духовно јединство, што пунију хармонију између широких народних слојева и властодржаца. Кобна је грешка што се до последњег часа крило од народа шта се спрема, а енглеској пропаганди је пуштено да несметано ради шта хоће.

Пучисти су свакако били неправични према Кнезу Павлу и његовој тадањој влади Цветковић-Мачек. Мислим и верујем, да Кнезу Павлу није било лако потписивање пакта. Кнез Павле је био оксфордски ученик, у родбинским везама са енглеском дворском кућом и носилац највећег ордена Велике Британије, ордена подвезице. Кнез је, сигурно, тешка срца пристао на потписивање пакта. Он је то учинио да би спречио државну катастрофу и народну несрећу. Кнез је био у сличној ситуацији као када је судбина Србије висила о концу, године 1908, приликом анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. И тада је српски народ јаукнуо од бола, али је био уверен од своје владе, да она није у стању да протестује...

Исто тако чини се неправда и према официрима-пучистима које појединци чак оптужују, да су примили новац од Британаца за извршење пуча. Ово, је свакако измишљено са ружном тенденцијом. Познајем више официра који су учествовали у пучу, међу којима и: пуковника Милоша Банковића, потпуковнике Стојана Здравковића-Стојета, Живана Кнежевића, Светислава Вохоску, мајора Лазара Јањића и капетане Драгослава Стојадиновића и Миодрaга Марковића. Неки су имали врло важне улоге у пучу. Верујем да су именовани били спремни да у сваком моменту положе и своје животе за добро народа и Отаџбине. Сигурно је

да су официри вршили пуч из чистог патриотизма, а ако је ко за исти примио новац, такве опет треба тражити међу политичарима...

Сматрам да је врло важно, да прво утврдимо кривицу и на кога пада одговорност за нашу заиста неславну пропаст, 1941, године. Рекосмо да су официри извршили пуч 27. марта 1941, међутим, једно се мора признати: да су одмах после тога предали власт онима којима она, како каже г. М. А. Фотић, „по закону припада“. На сам дан 27. марта ујутру рано почело је већање у згради Главног генералштаба о образовању нове владе. Ту су били присутни: Слободан Јовановић, као независан – није припадао ниједној странци, Миша Трифуновић, Момчило Нинчић и Мирко Косић у име радикала, Милан Грол, Др. Божидар Марковић, Божидар Влајић и Радоје Кнежевић од стране демократске странке, Петар Живковић, Бошко Јевтић и Јово Бањанин у име Југословенске националне странке, др. Бранко Чубриловић и Милош Тупањанин у име Српске земљорадничке странке, пошто је њезин шеф, др. Милан Гавриловић, био у Москви наш изванредни посланик и опуномоћени министар.

Одмах нам се поставља питање: шта су наши водећи политички људи и шефови најјачих странака учинили да се преброди тешка ситуација и да се избегне крвави напад Хитлера на Југославију?

Знамо да су сви били сагласни да претседник владе буде генерал Душан Симовић. Знамо такође и то да је генерал Симовић видео Краља Петра II, у чије је име, а без његовог знања и одобрења, извршио војни пуч и, тек после објављеног лажног прогласа, Краљ Петар је потписао „свој“ проглас, који је много раније прочитан преко радиа Београд. Али, да и ово оставимо

на страну за сада, јер је све то мање важно. Сигурно је најважније да видимо шта су ти наши шефови странака, шта је та наша, влада учинила да отклони крваво комадање Југославије? Колико је до сада познато, они заиста, скоро ништа нису учинили, мада је свима било јасно па чак и онима који нису водећи политичари, да ће нас Хитлер напасти... Мислим да нећу претерати кад кажем, да смо имали владу која је само формално била ту, али није била дорасла претешкој ситуацији. Где би нам свима био крај, да смо остали још само неколико месеци неутрални! Углед и значај Југославије растао би свакодневно и у очима Савезника и у очима Хитлера и Мусолинија. Мудар и окретан претседник владе и министар спољних послова могли би извући максималне користи за Југославију. Да је Југославија остала неколико месеци неутрална, ко зна како би изгледао и крај рата. Велико је питање, да ли би, у том случају, Румунија, Бугарска, Мађарска па и Чехословачка пале под контролу Совјета. Може бити да би цео Балкан био спасен комунистичке владавине и тираније. Да је Југославија остала још неколико месеци неутрална, она би сигурно и у економском погледу била прва на Балкану...

Влада, која је образована после 27. марта 1941, показала се без чврстине, ауторитета и неспособна да народу сачува слободу, а држави независност... Генерал Симовић није показао особине једног бистрог и видовитог државника.

КО КУВА КАВУ ?

Наши политичари отишли су у Лондон са огромним политичким капиталом, који су врло брзо, сасвим и сигурно, највише њиховом кривицом, потпуно изгубили. Треба само прочитати описивање г. Косте Ст. Павловића, како су падале владе: Симовића, Јовановића, Трифуновића, па да нам свима буде јасно. На једном месту се износи како је шеф једне политичке странке рекао: „Врло ми је незгодно, јер остајем с једним претставником у влади, док све странке имају по два“. Овај шеф странке, који је био и претседник владе у Југославији, није ништа друго видео него само незгоду што његова странка нема два претставника у влади. Тај несретни шеф странке није видео да није време за партијска надмудривања и да испред партијског интереса треба да буде интерес државе и народа.

Има у тим описивањима заиста страшних ствари. Тако, један нови министар моли г. К. Ст. Павловића, који је био шеф кабинета председника краљевске владе, да још тога дана положи заклетву, пошто му плата министра тече тек од положене заклетве!

Г. Павловић такође описује како је, после образовања краљ. владе 1943. год., затражио од послужитеља Грујице каву. Послужитељ Грујица, по г. Павловићу, одговорио је духовито, али безобразно: „Немојте, господине шефе, навикните се без каве“. Како је почело, кад је и овај ушао у владу – уперо је поглед на једног од нових министара који је пролазио ходником

– могу и ја сутра постати министар, па ко ће ви онда кувати каву?“ („Гласник друштва Његош“, свеска за децембар 1960.).

Па зар ово није жалосно и страшно? И служитељ Грујица види трагедију и пропаст. За овакве ствари свакако да нису криви официри нити су они ту имали каквог удела...

Г. Павловић даље пише како су Слободан Јовановић, Милан Грол и Милан Гавриловић ишли код Јураја Шутеја – првака Хрватске сељачке странке – да га убеди у потребу да било он било Јурај Крњевић крену на Блиски Исток. Ни Крњевић ни Шутеј неће у Каиро где треба да пређе влада Краљевине Југославије по тражењу Енглеза. Изгледа да је потпуно тачно ово што пише г. К. Ст. Павловић: Крњевићу и Шутеју је конвенирало да Срби напусте Лондон, а да они у њему остану...

Зар овакву политику могу да воде политички прваци?!

О раду наших политичара г. М. А. Фотић ништа не пише. Он чак нигде није ни поменуо како су два наша водећа политичара, и то шефови радикалне и демократске странке, отишли из слободног Лондона код Тита и постали министри. Са овима су такође отишли: др. Ј. Шутеј, др. Срђан Будисављевић, др. Бранко Чубриловић, Душан Симовић и други.

Господа Трифуновић, Грол, Шутеј, Шубашић заједно са Титом, Кардељом и Ранковићем потписивали су разне уредбе и законе, који, сигурно, да нису били у интересу нашег народа.

Др. Бранко Чубриловић, један од лидера Српске земљорадничке странке, написао је књигу „Записи из туђине“, у којој сам каже како је обавештавао совјетског амбасадора у Лондону, Мајског, о намерама

Савезника да створе санитарне блокове према Совјетима. Др. Чубриловић такође пише како је амбасадора Мајског обавештавао и о раду Министарског савета Краљевине Југославије, чији је он члан био. Једном речју, др. Бранко Чубриловић, као активни министар Краљевине Југославије, био је обавештач-агент совјетске амбасаде. О овим се стварима скоро ништа не пише у емигрантској штампи...

Када су шефови демократске и радикалне странке умрли у Београду, наша емигрантска штампа је пожурила да о њима напише велике некрологе и да их назове „државницима“. Извесно је, да тим шефовима радикалне и демократске странке нико не може оспорити патриотизам, вољу и жељу да своме народу помогну, али обојица нису били државници. Сигурно је да ниједан државник не би направио онакве грешке какве су они правили. Државници би морали знати, барем 1945. године, ако већ не и давно раније, шта је комунизам... Све у свему: у нашој двадесетседмартовској трагедији најфаталнији актери нису официри-пучисти, већ п о л и т и ч а р и.

Извесни „водећи“ људи из наше емиграције имају два мерила, д в а морала кад пишу о Миши Трифуновићу и Милану Гролу и кад пишу о ђенералу Милану Недићу и Димитрију Љотићу. За њих је сарадња шефа Радикалне странке Мише Трифуновића и шефа Демократске странке Милана Грола са комунистима „патриотска ствар“, „покушај да се нешто спасе“, док је сарадња М. Недића и Д. Љотића са немачким окупатором „издаја“ и сл. И ми сматрамо да ту има разлике, али та разлика може да иде само у корист сарадника са немачким окупатором, а на штету сарадника са Титом и комунистима. Милан Недић и Димитрије Љотић би-

---

ли су принуђени да уђу у сарадњу у тренутцима најстрашније ситуације нашег народа, кад му је са свих страна претила катастрофа, смрт. У таквој ситуацији они су спасли стотине хиљада Срба, више хиљада Словенаца и све Хрвате који су се нашли тада на територији окупиране Србије. Они су спасли преко 80.000 само деце из Босне, Лике, Херцеговине, Срема, Бачке чији су родитељи били поклани од крвавих Павелићевих усташа... А колико су спасли Трифуновић и Грол? Титови комунисти су у тим данима њихове сарадње вршили свој крвави терор и убијали десетине хиљада невиних грађана Југославије...

Међутим, г. Милан А. Фотић криви за нашу пропаст скоро искључиво официре који су се „умешали у политику“. А он ништа не каже о политичком ставу његовог старијег брата, Константина Фотића, који је био на високом и важном положају, као амбасадор Краљевине Југославије у Вашингтону и који је одушевљено примио 27. март 1941. Треба заиста видети, да ли је амбасадор Константин Фотић својим упливом помогао да његова земља не прође тако трагично у току и на крају рата, који је из 27. марта произашао. Да видимо шта о амбасадору К. Фотићу пише др. Владимир Стакић. У часопису „Наша стварност“, у броју за јануар 1960, др. В. Стакић пише ово: „Замерке које Фотићу чинимо јесу замерке политичке природе, које ни у чему не дирају у његове остале личне особине, а најмање у његово велико српско родољубље, које му ми у потпуности признајемо. Али волети свој народ није довољно, и ако је неопходно. Људи који учествују у политичком и дипломатском животу свога народа представљају вредност и корисност за свој народ тек онда када је њихова делатност крунисана успехом. А то није случај са Константином Фотићем. Његова

огромна енергија, пожртвованост, његови напори били су узалудни. Фотићева дипломатска акција, вођена у великом историјском моменту по наш народ, завршила се потпуним неуспехом и за Србе и за њега самог... 27. марта Фотић је био озарен. Случајност је хтела да се он тога дана сретне у предсобљу председника Рузвелта са интелегентним француским амбасадором Анри Хејом, који је, као пријатељ Југославије и Срба, са жалошћу очекивао како ће та пријатељска земља бити за неколико дана уништена. Анри Хеј је то отворено рекао нашем вашингтонском посланику, али Фотић, пресретан услед вести из Београда, охоло је прешао преко тих пророчанских речи искреног француског пријатеља. Он је Хеју рекао да Југославија неће бити уништена, да ће се она дуго држати на војном плану...

„Има још један важан моменат у Фотићевој политичкој делатности, који желимо расветлити. Рузвелт је 1942, приликом посете Краља Петра Америци, ставио до знања Фотићу како је он готов да помогне стварање слободне и независне Србије, ако би српски народ, услед страдања која је претрпео у Павелићевој хрватској држави, сматрао да је за њега корисније да се одцепи од Југославије. Ту обичну Рузвелтову бутаду, која није представљала неко коначно мишљење, Фотић је схватио као читав преокрет у политици Америке према југословенском проблему. Он се озбиљно надао да ће помоћу Рузвелта створити велику Србију, са границама које би одговарале екстремним српским захтевима. Од тада је Фотић постао искључиви поборник великосрпске идеје...

„Покрет генерала Михаиловића био је такође један од разлога што је Фотић скренуо странпутицом и изгубио из вида међународну стварност. Покрет Дра-

---

же Михаиловића схваћен је у српском народу као покушај не само да се поврати изгубљена слобода, него и да се поврати војни углед, који је за време владе генерала Симовића био тешко уздрман. Фотићев србизам добио је преко покрета Драже Михаиловића, свој облик и он се свим срцем и свим својим умом бацио на то да брани и заступа тај покрет. Он се био потпуно солидарисао са акцијом Драже Михаиловића. Он више није био дипломата, разложен и објективан, већ је постао страстан борац. За борца је потребна одлучност и постојаност, а за дипломату обазривост, смисао да се догађаји цене по њиховој унутрашњој вредности, да се предвиде последице и акција упути правцем који ће донети највише користи општој ствари. Али Фотић, поставши борац великосрпске идеје, потпуно је био заборавао, да је он амбасадор једне сложене, мултинационалне државе...

„Фотић и њему слични гурнули су српски народ на споредни колосек, а оставили главни да по њему крене Тито и његови партизани, те да се помоћу Савезника дочепују власти у Југославији...

„Када је од Савезника напуштен покрет Драже Михаиловића, било је јасно да ће они подупрети такво решење наших унутрашњих питања које би осигурало опстанак Југославије као независне државе. А то је условљавало даљи заједнички живот Срба, Хрвата и Словенаца у обновљеној Југославији. Шансе Титовог покрета, чији је програм у овој тачци одговарао тежњама Савезника, знатно су порасле. Уместо да то види, Фотић се и даље залагао за покрет Драже Михаиловића, за великосрпску политику и своју акцију заснивао на обећањима председника Рузвелта. Ако се узме у обзир да је енглеска влада напустила генерала Михаиловића и његов покрет првенствено због тога

што је предвиђала да би победом те српске организације хрватска компонента била сасвим ослабљена, ако не и жртвована, и да, следствено томе, унутрашњи народни односи ни у новој Југославији не би могли бити мирно сређени, јасно је да је акција Фотићева била сасвим негативна. Она је не само онемогућавала демократску алтернативу, него је и у очима Савезника слабила и сам покрет Драже Михаиловића, дајући му великосрпски карактер. Када је Дража Михаиловић покушао да своју организацију претвори у југословенски и демократски покрет, Фотић је и даље остао на великосрпској линији, те тако дошао у опреку и са својим главним политичким идолом..

„Фотић је био ставио све на карту генерала Михаиловића, иако је унапред било јасно да се са том картом губи све. Михаиловић, је могао бити славом овенчани носилац српског отпора противу окупатора, али немајући поверење Хрвата, није могао за Савезнике бити алтернатива Титу. Цела комбинација Константина Фотића била је толико нереална, да њу на крају није хтео да прихвати ни Рузвелт, иако је имао много симпатија за српски народ. И он се после дужег колебања определио за Черчилово решење. Што је до тога дошло, има се у првом реду приписати политичкој искључивости Фотића и његових помагача. У решавајућим моментима по нашу судбину, Рузвелт није имао никакву озбиљну југословенску демократску алтернативу, да би је супротставио решењу Черчил-Тито.“

Овом Стакићевом излагању треба још додати, да на Константина Фотића пада и добар део одговорности што је дозволио да злонамерни и носиоци лажи развију највећу пропаганду противу генерала Милана Недића и Димитрија Љотића у Америци. Годинама је

трован наш честити свет у Америци лажима, да су Недић и Љотић колаборатори, квислинзи, издајници, да су чак исто што и Павелић и тд. Константин Фотић, као блиски рођак добро је познавао и Милана Недића и Димитрија Љотића, морао је знати да су такве неистине не само вапијући грех према овим заслужним родољубима, већ и да Србима могу донети само штете. Константин Фотић није нашао за потребно да ту лажну пропаганду јавно осуди. Он чак ни у својој књизи „Рат који смо изгубили“ није нашао за потребно да, барем после рата, каже и најмањи део истине о Милану Недићу и Димитрију Љотићу. Није имао снаге да сведочи истину... Додуше Константин Фотић је „у четири ока“ најбоље и најлепше говорио и о Милану Недићу и о Димитрију Љотићу. Дивио се жртви коју су учинили ради спасавања народа. Нарочито је истицао Димитрија Љотића, који је предвиђао догађаје и који је пре свију демаскирао комунисте, али, ето, „није време“ да се и јавно говори истина!...

Тенденциозна пропаганда противу генерала М. Недића и Д. Љотића, која је вођена у Америци за време рата и доцније, има и данас врло штетних последица које се осећају у политичкој поцепаности и свађама политичке националне емиграције. За овакво стање, свакако да добар део одговорности пада и на Константина Фотића.

Константин Фотић није показао пуну пажњу и није био најактивнији за заточнике у затвору „Ипсилону“-Мунстер лагера. Британци су 1947. године издвојили око 150 људи из разних група: четника, добровољаца, официра Српске државне страже и службеника полиције и затворили их у познати „У“ лагер у Мунстеру, а на тражење југословенске комунистичке владе. Титова влада је тражила да се ти људи изруче њој

као ратни злочинци. Благодарећи својском заузимању Слободана Јовановића, Бошка Јевтића, Јанка Јанковића, Јована Ђоновића, Димитрија Живковића, Милорада Радовића, Живојина Кнежевића, Боре Мирковића и других, комунистичке су намере осујећене.

Интервенције и заузимања ових људи свакако су много допринели да „британски суд, после свестране истраге ослободи као невинне ове ипсилонске заточенике. И Британац R. R. Stokes, бивши министар и дугогодишњи народни посланик, показао се у овој прилици правим хришћанином и чинио је све што је у његовој људској моћи било, да невољнима помогне и да правда и истина победе. Било је и других угледних личности из Велике Британије, као на пример, епископ H. Buhton, др. Bull, лорд Beveridge, војводиња од Athola и други, који су допринели да правда победи. Интервенисао је и тадањи министар спољних послова Француске, на заузимање чувеног адвоката Мого Gi-fferi-a, који је био велики поштовалац Срба из првог светског рата. О свему овоме постоји неколико стотина писама разних личности, које нису жалиле труда нити су се плашиле да ће ради тога изгубити од свога угледа и популарности. Али, међу њима, нажалост, Константин Фотић је био најмање активан...

„ЛЕГЕНДА О ДЕМОКРАТИЈИ“

У напред поменутом напису г. Милана А. Фотића дословно се вели и ово: „Са легендом о демократији, која је настала после 1903. године, одвели су нас у 27. март“.

Мени, заиста, није јасно на основу чега г. М. А. Фотић може овако што тврдити. Свакако да је и овде дошла до изражаја нетрпељивост и мржња према официрима, те ради тога он и није био у могућности, да види пуну истину.

Поставља се сасвим оправдано, питање: ако није било слободе у Србији после 29. маја 1903, када је ње, уопште, у Србији било?

Иако сам у то време, под Краљем Петром I, био још дечко, ја се врло добро сећам оне праве слободе, коју је имао наш народ у Србији. Од старијих сам слушао да су ту слободу у Србији упоређивали са слободом, коју су уживали грађани Швајцарске и Велике Британије. Та Србија уживала је највећи углед у свету.

Да видимо, опет, шта о овоме кажу наши људи од имена и ранга. Јован М. Јовановић у своме делу „Борба за народно уједињење 1903-1908“, у поглављу „Влада уставности Петра – десет година владавине Краља Петра 1903-1914“, пише следеће: „Требало је да дође 29. мај 1903, па да се између народа и владара заврши дуготрајна борба око права каква су западним народима била обезбеђена уставима њиховим“. (Подвлачење је моје – Б. Н. К.)

Даље, Ј. М. Јовановић каже: „Јуна 1903. враћен је у живот устав од 1888. године и њиме је до 1. децембра 1918. завршена стогодишња борба око устава у Србији. По томе уставу Србија је била по угледу на енглеску монархију са претставничком и парламентарном владом. Широка демократска основа, јемства за уживање уставних права српских грађана, Народне скупштине, били су предвиђени до ситнице у томе уставу. Због разних револуција и државних удара, предвиђена су не само начела (лична слобода, неприкосновеност стана, слобода штампе, збора и договора и удруживања), него и мере да се спречи њихова повреда од стране Круне, нарочито при изборима народних посланика. Устав Србије је предвиђао опште и тајно гласање, изузетно од других сличних устава, унео је ширу примену пропорционалног система бирања за Народну скупштину. Свака листа добијала је према броју гласова и број мандата. На свакој листи, с обзиром на опште право гласања, морало је бити по два универзитетски образована лица. Права Народне скупштине одговарала су правима која су предвиђали најбољи западњачки уставни. Право буџета је нарочито добро ограђено од мешања Краља у њихово састављање или њихово продуживање. Судови су били независни, а судијама загарантована сталност. Главна контрола је била у рукама Народне скупштине, Државни савет је био врховни суд за парламентарне изборе, готово саставни део Народне скупштине. Он је био касациони суд за министарске одлуке у сукобу управних власти са грађанима. Министри су одговарали Народној скупштини и владали су се до Великог рата по њему...

„Цео васпитни систем у Србији имао је строго

народно обележје. У школама се обрађала нарочито пажња на историју, етнографију, веру и језик свога народа. Настава је по школама била бесплатна, а у основним школама и обавезна; сваки је морао научити читати и писати... Националним предметима је обрађена већа пажња од стране младих наставника, који су долазили са универзитета...

„Државна вера је била источно-православна, а црква самостална – којом је управљао Архијерејски сабор, са правом унутрашњег уређења које је било аутономно, и самостално од свакога утицаја цивилне власти. Све вероисповести су биле допуштене... Свештеници су били напоредно са учитељима главни васпитачи народа, и мешајући и себе и њега у унутрашње политичке борбе, они нису заборављали национални карактер своје мисије.

„Србијине финансије у овој периоди повећале су, истина, државне дугове, али су и државни приходи, нарочито они од монопола, стално расли. Буџети државни су се повећавали из године у годину, али су били лишени дотадањих дефицита; неке године су показивале и суфиците, те је омогућиван напор за што боље организовање народне привреде и одбране.

„Балкански ратови дигли су углед српске војске, дотле знатно потцењиване. Рат са Турском, најпре, а после са Бугарском открио је њене добре особине и значај преустројства. Руско-јапански рат је био проба за многе војске, па и за српску. Војска је била оруђе дипломатије и даље, али се у рату са брзометним оружјем показала застарела метода управљања ратом. Брзометно оружје изазвало је пуно демократизовање војничког заната, лична иницијатива се показала као неопходан услов мисли и рада од најстаријег до редова. У српској војсци од 1904. до 1912. године на

тој се основи спремао официрски кадар. У решавању тактичких задатака узимали су се као пример Наполеон, Клаузевиц и други, али се учило да су час и прилике пресудни на терену у рату. Иницијатива једног команданта пука могла је да реши повољно битку у којој су армије ангажоване... Млађи су у војсци добили преимућство које је било двојако корисно. Пренесен је утицај њихове вере и реални начин вођења рата, и дато је маха личној иницијативи и критичком разматрању у сваком раду; извршено је претходно револуционирање војске да би се извело народно уједињење“.

Описујући политички развој у Србији од 1903, на стр. 157 истог дела, Ј. М. Јовановић вели: „Краљ Петар је једини од владара Србије који се строго држао устава.“

Академик и историчар др. Владимир Ћоровић у своме делу „Борба за независност Балкана“ на стр. 168 пише: „Углед Србије дигао се као никад пре“.

Историчар др. Фердо Шишић у своме делу „Југословенска мисао“ (издање Балканског института, Београд 1937) на стр. 239 каже: „Ступивши по народном избору и по вољи народној на престо свога оца и деде, Краљ Петар вратио је пре свега народу Србије веру у закон и створио је од толико испаћене Србије модерну у с т а в н у европску државу“.

У студији о Николи Пашићу, др. Милан Гавриловић („Глас канадских Срба“, од 14. фебруара 1963.) пише: „Краљ Петар Први био је наш уистини велики владар. И велики зато што, је под њим урођени демократски осећај српског народа дошао до пуног изражаја не само у уставном уређењу земље него и у правилном практичном раду стварног парламентарног режима. Краљ Петар Први оставио је народу да своје потре-

---

бе и жеље сам решава, и решава их у пуној слободи. Није се мешао. Осим да с времена на време, нарочито за време коалиционих влада, позива на слогу и помогне да се до ње дође. Краљу Петру Првом ни на памет није падало да из појединих странака бира оне с којима може и одбацује оне с којима не може да ради. За то време владала је пуна хармонија с Круном.

„Та се хармонија почиње да ремети с повлачењем Краља Петра Првог“.

На Свесловенском конгресу у Софији 1910. године уредник сарајевског „Народа“ и „Прегледа“ Ристо Радуловић у једном извештају овако је приказивао културу Србије тога времена: „Књижевност у Србији развија се необичном снагом. Та се снага показује и у броју радника који на књижевности раде, и у вриједности рада, и у разноврсности његовој која обухвата све књижевне гране. За сваку грану књижевности јављају се сваке године нови људи од талента и спреме. Рад је постао интензивнији и финији. При свем бољем упознавању великих словенских и других свјетских књижевности, књижевни радници све боље његују и пјесму, и новелу, и роман, и драму, и књижевну критику... Наука српска развија се, исто тако. Универзитет и Академија Наука, који су средиште рада у Српству, организују и стварају тај рад у свим правцима и са све бољим успехом. Нарочита се пажња обраћа националној страни наука и то се чини у многим научним гранама...“

Др. Никола Стојановић, један од водећих политичких људи Босне и Херцеговине у доба између анексије и свршетка првог светског рата и члан Југословенског одбора за Србију између 29. маја 1903. и 1910. године пише: „Може се с правом рећи да се ради о буђењу целе једне нације. Србе из 1910. не можете више

поредити са Србима из 1900. Настала је велика промена менталитета водећих српских кругова. Динамична српска интелигенција, засенила је трому балканску чаршију. Херојски и културни морал дошао је на место ћифтинског ситничарства. Једно ново поколење, које хоће да живи животом слободних и напредних људи, који жели да српски народ буде субјект а не више објект у европској политици, успева брзо да наметне своју вољу старијем поколењу и да га подмлади...

„Тако је период демократије, који је настао у Србији после 29. маја 1903, постао период општег успона културног, економског и војничког. Као да су рушењем обреновићевског самодржавља срушене и све бране које су спутавале енергију појединаца и скупну енергију националну. Најпознатији и најпризнатији песници, књижевници, уметници и научници дају у том периоду најбоље опусе свога духа. Изгледа као да у самом ваздуху има нечег опојног. Шта је у том бујном развоју свих вредности и снага било дело привредних услова, шта резултат завршног духовног сазревања младе нације, шта заслуга једне изузетно обдарене генерације, чија ће имена обележити културно-политичку историју српску за следеће три деценије, остаје као проблем за посебну студију: проблем једног ванредно плодног доба, аналогно разуме се у другој сразмери – ономе који је постављен Јелисаветиним добом у Енглеској... Српски национализам доспео је до свог највишег развоја у тим годинама. Тај национализам није био само ускосрпског обележја: хтели су се окупити не само сви Срби него и сви Југословени... Овенчана славом јунаштва, откупивши некадање поразе своје (за Косово, Куманово, са Сливницу Брегалницу), Србија је заблистала као звезда водиља над нео-

---

слобођеним Србима и Југословенима у Аустро-Угарској“ (Подвлачење је моје – Б. Н. К.). (Др. Никола Стојановић: „Босанска криза 1908-1914“, издање „Веселин Маслеша“, Сарајево 1958.).

Из свих предњих навода наших меродавних историчара и политичких људи јасно се види да демократизам после 29. маја 1903. године није у Србији био „легенда“ него с т в а р н о с т.

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ

По питању Сарајевског атентата г. Милан А. Фотић дословно пише: „Носилац прве политике био је Драгутин Димитријевић звани Апис, који је, као што је познато, водио политику на своју руку и то тероризмом, сковао заверу и атентат противу аустријског престолонаследника и као државни службеник ангажовао државу“.

Опште је мишљење да до рата не би дошло ни после извршеног атентата у Сарајеву 1914. године на престолонаследника Фрању Фердинанда – само да су аустроугарско-српски односи били друкчији. Аустро-Угарска је тачно увидела, да је Србија после Куманова и Брегалнице, постала важан чинилац на Балкану. Углед Србије међу Словенима уопште знатно је порастао, а међу Јужним Словенима Србија је сматрана у то време као Пијемонт Југословенства. Између Аустро-Угарске и Србије стајао је крупни и тешки југословенски проблем. Двор и водећи људи у Аустро-Угарској питали су се да ли је могуће и даље држати скоро седам милиона Југословена везаних за Аустро-Угарску монархију? Да ли се у скорој будућности не спрема нова Ломбардија? Покрет за отцепљење од Аустро-Угарске раширио се на све стране. Нису само Срби и Хрвати радили на отцепљењу од дунавске монархије. Кнез Тун, гувернер Чешке, рекао је: „Каква нагодба између Чеха и Немаца! Неће Чеси ни за длаку више

попустити; они су полудели за Србима“... Претставници Словеније у Бечком парламенту отворено и оштро говоре противу подјармљивања Словенаца. Немачки Кајзер Виљем II писао је: „Словени нису рођени за господу него за слуге, то им треба утуцати у главу, а избити им из главе да од Београда очекују помоћ“.

Да су водећи аустро-угарски државници имали рђаве намере према Србији, да је унизе или униште, најбоље се види из протокола седнице аустро-угарске владе одржане у Бечу 3. октобра 1913. године. Шеф генералштаба, Конрад вон Хецендорф, наглашава потребу да се пречисте односи са Србијом. Он то схвата тако да нам се Србија или лојално прикључи, у истом односу као отприлике Баварска Немачком Царству, или да се пређе отвореном непријатељству, за што је сад најзгоднији моменат. На истој седници гроф Штирк (Sturgh) каже: „Данас је Србија велика атракција, јер се види да је њен престиж порастао на штету нашег. Ако Србија продужи да напредује, наши Југословени ће се осећати још више привученим и ту не користи ни најбоља унутрашња политика... Једно обрачунавање са Србијом и једно њено понижавање животни је услов за Монархију“. (Feldmarchal Conrad: „Aus meiner Dienstzeit“, Wien, III, стр. 460, 461.).

Почетком 1914. године вођени су разговори између Берлина и Беча. Владајући у Бечу били су решили да промене карту Балкана. На састанцима између Виљема II и Фрање Јосифа I говорено је о томе. У Бечу и Будимпешти водећи политичари и највише војне старешине још у мају и јуну 1914. били су начисто да противу Србије треба предузети превентивни рат. Бечка влада састављала је писмене меморандуме у којима је приказивала стање у Аустро-Угарској као неиздржљиво, ако се са Србима не расчисти. Поверљиви из-

---

вештаји највиших власти из Босне и Херцеговине говорили су да престиж Србије треба силом угушити. Ти извештаји још су говорили: „Великосрпска пропаганда из Србије запалила је ове крајеве“.

Најбољи војни аустро-угарски стручњаци правили су ратне планове противу Србије. Познати план против Србије, план Б, направљен је са циљем да се Србија уклони као војнички и као политички фактор са Балкана.

Срби у Босни и Херцеговини, нарочито омладина из тих крајева предњачила је у патриотизму. Омладина Босне и Херцеговине постала је револуционарна, фанатизована и спремна на највеће жртве када је у питању национални интерес, а за ту је омладину, у том времену, био највећи национални интерес с р у ш и т и Аустро-Угарску. Србима у Босни и Херцеговини окупација Босне и Херцеговине постала је неподношљива. Многи су говорили да је поново оживео средњи век. Окупаторски чиновници странци нису имали лепу реч за овај народ, нарочито за сељацима, и обично су их називали „блентави Бошња“.

Омладина Босне и Херцеговине извршила је атентат на поглавара Босне и Херцеговине, генерала Варешанина. Било је то 15. јуна 1910. године, на дан отварања првог Босанско-херцеговачког сабора у Сарајеву. „У недостатку ’оружја критике’ јавила се ’критика оружјем’“. Студент Богдан Жерајић испалио је на Царевој ћуприји неколико метака из револвера у кола земаљског поглавара генерала Варешанина, када се овај враћао са отварања сабора; не погодивши га, последњим метком уби себе. То је била не само објава рата аустројским властодршцима и осуда старих политичара, него и позив омладине да пређе на друго оруж-

---

је, индивидуални терор“. (Др. Драго Љубибратић: „Гаврило Принцип“, страна 125, издање Нолит, Београд 1959.).

После атентата на Варешанина Аустрија заводи у Босни још строжији и окрутнији режим.

Нови гувернер у Сарајеву, генерал Потјорек, завео је режим отвореног терора. Он је хтео да становништво Босне и Херцеговине, које је у души било противно његовој управи и жудело за својом националном слободом, насилно, крвавим терором покори. Тај исти поглавар Босне и Херцеговине, Потјорек, дошао је на идеју да се у Босни одрже војни маневри ради застрашивања Срба. Он се о томе договорио са наследником престола, Фрањом Фердинандом. Они су желели да се одрже војнички маневри у Босни на лето 1914. године. Удешавано је да маневри буду управо на велики национални празник Срба – на Видовдан. Тим су маневрима желели постићи две ствари: да се Срби – расхладе и „отрезне“ када виде велику војну силу Аустро-Угарске и да се подигне дух окупаторских чиновника.

На сам дан Видовдана 28. јуна 1914. године извршена су два атентата на Фрању Фердинанда у сред Сарајева. Оба атентатора су били Срби из Босне и Херцеговине: први атентатор је био Недељко Чабриновић радник-типограф, из Требиња у Херцеговини, други Гаврило Принцип, ђак осмог разреда гимназије, из Грахова у Босни. Чабриновић је бацио бомбу на аутомобил у коме се возио Фрања Фердинанд. Од бомбе је лако рањен само потпуковник Мерићи, из пратње престолонаследника.

Гаврило Принцип пуцао је из револвера и погодио Фрању Фердинанда и његову супругу, надвојвоткињу Софију.

Принцип није желео да убије Фрању Фердинан-

да као човека, већ као носиоца туђинске власти и тира-
није над Србима у Босни и Херцеговини.

Бруно Брем, познати аустријски писац, у своме делу „*Aris und Este*“ (издање 1930), на страни 392 опи-
сује како је Принцип у зору дошао на гроб Богдана
Жерајића, донео цвеће, клекнуо и рекао: „Видовдан,
Жерајићу, Видовдан! Ти ме мораш чути, данас ће сви
чути, сви они који су своје животе дали за Српство...
Да ли ћу боље погодити од тебе, Богдане? Ја нисам
спавао целе ноћи. Ја морам боље да погодим... Прин-
цип крши руке, сузе му теку низ образе, а после неко-
лико тренутака рече: Сада морам да идем... Кроз три
дана и ја ћу бити сахрањен, али нећу имати споменика.
Може бити да ће неки омладинац донети цвеће на мој
гроб да не будем сасвим заборављен...“

После Сарајевског атентата целокупна штампа
Аустро-Угарске тражила је казнену експедиција про-
тив Србије. Политичари, дипломати и војска у Аустри-
ји сматрали су да рат може бити локализован, да ће до
рата доћи само између Аустро-Угарске и Србије. И
они су видели Србију раскомадану, порушену и у црно
завијену. Дипломатија Аустро-Угарске и овога пута
потпуно се преварила. Замишљени локални рат са Ср-
бијом и нестанак Србије са географске карте претво-
рио се у крвави, дуги с в е т с к и рат.

Одмах после атентата побеснела, од власти на-
хушкана руља рушила је, пљачкала и палила имања и
домове Срба у Сарајеву и по другим местима у Босни
и Херцеговини. Срби су то јуначки подносили, као и
сва остала изазивања и гоњења. Они су ишли уздигну-
те главе, достојанствено, како су само умеле да се др-
же оне јуначке српске генерације тога времена у Босни
и Херцеговини. Генерације које су дале: Гаврила

Принципа, Богдана Жерајића, Трифка Грабежа, Недељка Чабриновића, Данила Илића, Мишка Јовановића, Вељка Чубриловића, браћу Керовиће, Лазара Ђукића, Мухамеда Мехмедбашића, Владимира Гађиновића, Боривоја Јевтића, Цветка Поповића, Михаила Пушару и толике друге.

Поглавар Потјорек као да је побеснео. Он је тражио потпуно уништење Србије говорећи: „У Србији је извор зла, а ово је само почетак даљих српских буна“. Потјорек није могао да увиди да су његова лична површност и лакомисленост у мерама личне безбедности око убијеног престолонаследника, као и цео државни систем Аустро-Угарске омогућили Сарајевски атентат.

Под туђом и тешком управом у Босни и Херцеговини родила се идеја за оштре и очајничке протесте противу окупације и туђинске неподношљиве управе. Зло стање у Босни и Херцеговини, за које сноси кривицу Аустро-Угарска монархија, јесте идејни творац атентата у Сарајеву.

Идеја за Сарајевски атентат поникла је у Босни и Херцеговини, код националне омладине. Један део ове омладине имао је подршку у Београду, у првом реду код Босанаца који су као емигранти живели у Београду и Србији. Преко ових емиграната ти омладинци дошли су у везу са мајором Војиславом Танкосићем, а доцније, преко овога, са Драгутином Димитријевићем-Аписом. Увређени понос омладине у Босни и Херцеговини, алармантне вести о плановима и намерама политике Беча против Србије, а под вођством престолонаследника Фрање Фердинанда, било је довољно за експлозију изражену у пуцњу револвера Гаврила Принципа. Мора се подвући да Сарајевски суд није судио само Принципу и Чабриновићу за Сарајевски атентат.

Тај је суд повео истрагу противу двадесет и пет лица за атентат у Сарајеву. Све су то били Босанци и Херцеговци. Највећи број од тих омладинаца није имао никакве везе ни са ким у Београду.

Познати сарајевски књижевник и један од водећих идеолога „Младе Босне“, Боривоје Јевтић (умро пре три године), одмах после ослобођења и уједињења (1918) написао је књигу „Сарајевски атентат – Сећања и утисци“ (књига штампана у Сарајеву 1923. године). Он је одлично познавао све атентаторе појединачно, а ноћ у очи самог атентата, Гаврило Принцип је провео у стану Боривоја Јевтића. Позната је ствар да је Боривоје Јевтић непосредно учествовао у догађајима и покретима омладине овог времена у Босни и Херцеговини, са том је омладином саосећао и с њоме у истим идеалима живео. В. Јевтић у напред поменутој књизи пише: „Сарајевски атентат, на Видовдан 1914, који је стао главе аустро-мађарског престолонаследника Фердинанда и његове супруге, није дело једног усамљеника, једног национално егзалтованог појединца, него целе омладине у Босни. Он, после, није излив једног тренутка, него дело спреманог, дело које је приправљао цео један нараштај, решен да се за своја људска и национална права бори на живот и смрт са непријатељем, узурпатором људског поноса и националне чести...”

„Гоњен с домаћег прага као псето, туђинац у својој земљи, босански омладинац је осећао где га боли. У таквој духовној атмосфери, он је био спреман на све и њему није требало двапут говорити кад му се указала прилика.

„А таква се прилика ускоро указала и Сарајевски кружок, природно, обратио се својим пријатељи-

---

ма, 'емигрантима' (онима који су избегли у Србију) за помоћ у суделовању. У марту 1914. донео је загребачки 'Србобран' белешку, да Аустрија намерава да у лето приреди велике војне маневре на терену од Сарајева до Романије и Хан-Пијеска, у непосредној близини српске границе. Маневрима је требао да командује престолонаследник Франц Фердинанд, човек врло клерикалан, али врло популаран у грађанским круговима хрватским као пријатељ хрватске слободе и заговарач тријализма. Ова вест је узбудила сарајевски кружок...

„Биле су сувише јасне изазивачке намере Престолонаследника Фердинанда, овог надменог и таштог човека, који је имао нешто пруског у себи и делио с Вилхемом његове освајачке концепције и мисли о победи и свладавању света: Немци сви и свуда...

„Би решено, после дугог коментарисања, да се о намераваном доласку аустријског Престолонаследника обавести 'емиграција' у Београду. Белешка је изрезана из новина, прилепљена без речи коментара на обичну хартију, на њој је Михаило Пушара, тада градски чиновник откуцао натпис: Чабриновићу, Београд, кафана 'Златна Моруна', Зелени Венац. Да би било мање подозрења, у случају да писмо буде отворено, Пушара га је сутра дан однео у Зеницу и одатле предао... Кад је Чабриновић добио из Сарајева, односно из Зенице, белешку из 'Србобрана', он је одмах саопштио њен садржај неколицини најповерљивијих људи из 'емиграције', међу њима и Принципу... Принцип је био сустежљив – Чабриновић му није уливао много поверења – и мислио је на средства за атентат. Али, Чабриновић му саветова да се обрати Милану Цигановићу, и они уистину одмах саопштише овом четнику своје намере и жеље другова из Сарајева. Цигановић је обећао да ће наћи 'средства', и он је у тој ствари уско-

---

ро говорио с мајором Танкосићем, који је увек спремно помагао сваку акцију која је ишла затим да шкоди нашим непријатељима национализма. Да ли је Танкосић одмах схватио тежину и оценио велику важност акције коју подузимају млади људи, остаје отворено питање. Ипак, радило се о Францу Фердинанду, заклетом непријатељу Србије, и ту није било бирања. Да ли је он, после, саопштио жељу младих Босанаца Димитријевићу-Апису, такође је ствар нерешена. Али, и кад би стајао факат, да је, уз Цигановића и Танкосића, био посвећен и пуковник Димитријевић-Апис у спремање за атентат, остаје опет као поуздано да иницијатива за Сарајевски атентат не потиче ни од једног између ове тројице људи. Најзад, и да је Танкосић, оценивши опасност подузећа и његове евентуалне последице, покушао да отклони атентат, на ствари се не би ништа изменило. Он би био и з в р ш е н, с успехом или без успеха, то није питање. А извршио би га ма ко од чланова 'Младе Босне', Данило Илић, или Михаило Пущара, или Лазар Ђукић, ствар није у личности. И, у исто време, без 'средстава' из Србије: револвера се могло наћи и у Босни. Факат је, да је расположење главног кружока 'Младе Босне' било за атентат – ми смо тадање психолошко стање омладине већ изложили – и атентат би дошао сам по себи, не само као дело освете, него као психолошка одушка у једној загушној атмосфери. Већ по томе стоји као чињеница, да је атентат дело целе омладине у Босни, и његово извршење није нико могао спречити; исто тако као што иницијатива за њега није дошла споља...

„Необавештен о раду 'емиграната', сарајевски кружок је постао нестрпљив. Данило Илић је сам вршио припреме за свој рачун, и врбовао поверљиве љу-

---

де. Тако се десило да је он у време кад су се Принцип и другови повратили из Београда, имао већ две готове групе које су свима, осим Принципу остале непознате“ ...

Према горњем излагању Боривоја Јевтића остаје да је идеја за атентат у Сарајеву поникла у Босни. На терор Аустрије над Србима у Босни и Херцеговини национална омладина Босне и Херцеговине одговорила је терором 'одоздо'. Атентат је дело понижености једног народа, који је имао да подноси терор режима Аустрије, који је био веома тежак и неподношљив. Срби у Босни и Херцеговини, били су угњетавани, малтретирани, хапшени, шиканирани на све могуће начине, који су вређали достојанство човека.

Навешћемо овде још два сведочанства двојице сведока, који су такође врло активно учествовали у разним акцијама „Младе Босне“, а који потврђују и допуњују напред наведена сведочанства Боривоја Јевтића.

У књизи Николе Тришића „Сарајевски атентат у свијетлу библиографских података“ (Сарајево, 1960. године) налазе се, поред осталих, и та два сведочанства, Једно потиче из пера аутора ове књиге, а објављено је у његовом чланку „Ко су зачетници, творци и организатори Сарајевског атентата“ („Преглед“, број 11-12, за новембар и децембар 1953, стр. 365-370). Према казивању Тришића и деја за атентат је потекла од босанске револуционарне омладине и она га је организовала и извршила (стр. 517).

Друго сведочанство потиче од Цветка Поповића, једног од два још жива учесника у Сарајевском атентату. У чланку „Апис и Сарајевски атентат“ објављеном такође у сарајевском „Прегледу“ (број 11-12, за новембар и децембар 1953, стр. 370-371), Цветко

Поповић констатује: „1. - Иницијативу за Видовдански атентат није дао Апис, већ сарајевски омладинци; 2. - организатор атентата није био Раде Малобабић, већ наш друг Данило Илић; 3. - бомбе за овај атентат није пренео у Босну Раде Малобабић, већ Гаврило Принцип и Трифко Грабеж са нашим сељацима“...

Политика Беча, која је вођена против свих Срба, најбоље се показала и потврдила вандализмом аустријских трупа приликом окупације Србије. Тада су Аустријанци уводили своје коње у куће најугледнијих Срба и исте претварали у штале. А шта да кажемо о другим зверствима: убијањима, вешањима, пљачки, паљењу многих домова по читавој Србији и терању у логоре многих Срба, и грађана и сељака, који су своје кости оставили у разним логорима по Аустрији и Мађарској...

УЛТИМАТУМ И РАТ 1914. ГОДИНЕ

Аустроугарска дипломатија имала је за задатак да прикрива намеру своје владе за скори рат против Србије. Немачка и Аустро-Угарска сматрале су да је уништење Србије за Двојну Монархију животнo питање. Сви водећи људи у држави били су за рат противу Србије. Чим је Бертохолд добио пристанак Берлина „да се Србија елиминише са Балкана као политички фактор“, изнео је свој раније спремљени план за рат. Тајни план грофа Бертохолда био је да се Србији прво упути п о н и ж а в а ј у ћ и ултиматум, који она неће моћи да прихвати, па онда да почне рат, који ће Србију уништити. По том тајном, плану Србију је требало поделити овако: Румунији дати Неготин и Крајину, Бугарској добар део Македоније, Албанији Дебар и Косово, нешто мало дати Црној Гори, а Аустро-Угарска требало је да припоји Посавину и Подунавље. Овај је план био примљен од стране надлежних чинилаца у Аустро-Угарској.

Званична политика трудила се свим силама да оптужи Србију ради постојања превратничког покрета, који ради на томе да од Аустро-Угарске узме делове њезине територије. Српска влада је оптуживана да није угушила тај покрет, него је трпела активност разних удружења против Аустро-Угарске.

Аустро-Угарска је оштро нападала Србију да српска штампа слави атентаторе и „нездраву“ пропаганду по српским школама.

Поред увода, који је био пун увреда за Србију, ултиматум Беча имао је још и ове захтеве:

Краљевска влада Србије обавезује се:

1.- да забрани све оно што је уперено против двојне монархије;

2.- да се одмах распусти друштво „Народна одбрана“ и сва друга удружења у Србији, која се баве пропагандом против Аустро-Угарске, и да се онемогући рад свих нових сличних друштава;

3.- да преуреди све школске књиге, у којима је до тада било пропаганде против монархије;

4.- да уклони из државне службе официре и службенике, који су учествовали у пропаганди против двојне монархије. „Листа ће бити доцније достављена“;

5.- да прими у Србији сарадњу органа цесарско-краљевске владе ради угушивања превратничког покрета против територијалног интегритета Аустро-Угарске монархије;

6.- да отвори судску истрагу над оним саучесницима у завери од 28. јуна 1914, који се налазе на српској територији; органи које упути аустро-угарска влада узеће учешћа у овој истрази;

7.- да притвори одмах мајора Војислава Танковића и Милана Цигановића, државног службеника;

8.- да спречи кријумчарење оружја и експлозива преко границе;

9.- да да обавештења ц. к. влади о изјавама виших државних чиновника у Србији и на страни „о њиховим непријатељским изјавама“;

10.- да без одлагања саопшти извршење ових захтева. „Ц. и к. влада очекује одговор до суботе 25. јула до 6 часова после подне“.

Штампа у Бечу и Будимпешти све оштрије напада Србију, Француску и Русију. На министарској седници је решено, као што смо већ видели, да услови буду такви, да их Србија неће моћи да прими. На тој истој седници донето је решење, да се европска јавност обмањује до предаје ултиматума Србији.

Перфидна политика Беча је чак одлучила, да се ултиматум Србији преда неколико часова доцније, како би се избегао договор руског цара Николе II и Председника француске републике, Поенкареа, који се тада налазио у званичној посети Русији...

Јован М. Јовановић, који је у то време био опуномоћени посланик Краљевине Србије у Бечу, каже у свом напред поменутом делу и ово:

„Бечка влада је била решила, да огласи Србији рат чак кад би Србија и примила све аустријске услове“...

***

Барон Гизл, посланик Аустро-Угарске у Београду предао је на дан 23. јула 1914, нешто око 6 часова по подне, ултиматум Српској влади. Ултиматум је примио др. Лаза Пачу, министар финансија, који је заступао Председника владе и министра спољних послова, Николу Пашића, који се у тим тренутцима налазио у унутрашњости земље на агитационој турнеји због расписаних избора за Народну скупштину.

Аустријски посланик барон Гизл, приликом предаје ултиматума, нагласио је да Српска влада мора дати одговор у року од 48 часова, тј. у суботу, 25. јула, и то: „Прима услове“ или „Не прима“! Он је такође нагласио, да ће одмах напустити Београд ако одговор буде негативан.

Др. Лаза Пачу, заступник Председника владе и министра спољних послова, одмах је о овоме обавестио сва посланства Краљевине Србије на страни уз објашњење: „Српска влада није донела никакво решење, јер сви министри нису у Београду, али већ сад могу рећи, да су захтеви такви, да их у целини не може примити ниједна Српска влада“.

Српска влада у пуном саставу почела је да претреса одговор на дан 24. јула 1914. Морало се журити са припремањем одговора чији рок истиче већ сутрадан, 25. јула у 6 часова после подне. Приликом састављања одговора на ултиматум ишло се обазриво, мерила се свака реч...

Аустро-угарска влада тек је 24. јула упознала велике силе са садржином ултиматума. Велике силе биле су изненађене, како садржином, тако и прикривањем самог корака у Београду. Није било сумње у то да нико не би могао примити овај ултиматум у целости. Нарочито су биле тешке пета и шеста тачка ултиматума.

Лорд Греј, познати државник Велике Британије и тадашњи министар спољних послова, био је узбуђен када је прочитао дотле невиђену ноту Аустро-угарске владе. Лорд Греј тада је рекао: „Кад би Србија примила такве услове, престала би да постоји као независна... Ако Аустрија уђе у Србију, опасност од европског рата постоји сигурно“...

ОДГОВОР НА УЛТИМАТУМ!

Пре предаје одговора на ултиматум Српска влада је обавестила посланства пријатељских сила, да ће одговор бити помирљив и да верује да ће влада Аустро-Угарске бити задовољна. Да се водило, рачуна о свему, као и о саветима сила Тројног споразума. Жељно очекивани одговор од руског цара Николе II. стигао је два дана доцније, по предаји одговора на ултиматум.

На дан 25. јула у 6 часова по подне предат је одговор на ултиматум. Одговор је предат у одређеном року и тачно је одговарао расположењу огромне већине народа у Србији. Одговор је такође одговарао схватањима Запада о појму суверене државе.

Пола часа по пријему одговора на ултиматум, барон Гизл, посланик Аустро-Угарске, напустио је Београд и прекинуо све дипломатске односе са Краљевином Србијом.

Исто вече, 25. јула, напустила је Београд и Српска влада која је отпутовала. у Ниш.

Српска влада, после овога, одмах је сазвала распуштenu Народну скупштину ради заседања у Нишу, а такође одмах је наредила и мобилизацију војске...

Умереношћу српског одговора биле су изненађене све европске владе сем Бечке, која је желела по сваку цену оружани обрачун са Србијом. Цар Виљем II, прочитавши текст одговора Србије на ултиматум, написао је: „После овога отпада сваки разлог за рат, и

ја не бих наређивао мобилизацију...”

Гроф Бертолд је предложио и дао текст депеше којом се објављује рат Србији. У тој депеши стављено је: „... И то тим пре, што су српске трупе већ код Тамиш-Ковина нападе на одред царске и краљевске војске“...

У тексту објаве рата Србији сам гроф Бертолд је избрисао место о нападу српске војске код Ковина. Таквог напада није ни било, а лаж је употребљена, како би цар Франца Јосиф I брзо дао пристанак да се рат објави. (Материјал за овај део узет из књиге: „Борба за народно уједињење 1914-1918“ од Ј. М. Јовановића)

ОДГОВОРНОСТ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Није схватљиво да се г. Милан А. Фотић придружио аустро-немачкој пропаганди, која је имала, после рата, за план да кривицу и одговорност за први светски рат баци на друге. Та пропаганда је све чинила, да кривицу баци на Србију а онда на Француску, Велику Британију и Царску Русију.

Г. М. А. Фотић у своме напису, штампаном у „Искри“ 15. новембра 1961, дословно каже: „Морална подлога, на којој је био изграђен мир после првог рата била је, да су Немачка и Аустрија криве зато што су неправилно изазвале рат у циљу да покоре мале народе, а подлога не би се могла поставити, да се знало право стање ствари“.

Сигурно, да је за жаљење, да је ово могао написати Србин. Милан А. Фотић... Он је превидео, можда нехотице, низ историјских чињеница и тежњу Аустро-Угарске, да се Србија мора уништити и збрисати са карте Балкана и њене територије поделити Аустро-Угарској, Бугарској, Румунији и Албанији. Опште је позната ствар, да је Аустро-Угарска имала непријатељске тежње. Она је, од 1904. године до Сарајевског атентата, тражила разне поводе за рат са Србијом. Што четири аустријска ултиматума: 1909, 1912, 1913, па опет 1913, нису Србију увукли у рат, има се, сигурно, највише захвалити дипломатији Европе...

Српско-аустроугарско питање представљало је само један део укупне европске кризе и било је, сигур-

---

но, немогуће исто решити само на том уском простору. Србија била на страни оних сила, које су се бориле за решење националних питања у Европи према начелу самоопределења и на сузбијању немачког империјализма познатог под „Drang nach Osten“...

Савезници нису смели дозволити, ради општег интереса, да Немачка и Аустро-Угарска шире свој утицај на Исток. Велика Британија, Француска и Русија нису смеле дозволити, да се немачки и аустро-угарски „Drang nach Osten“ оствари. Они су морали устати против немачког и аустроугарског империјализма, који је угрожавао мир, и то не само на Истоку, већ и у читавој Европи.

Аустрија није била нападнута, већ је она прва напала малу Србију.

Први светски рат почео је по плану и жељи Аустро-Угарске. После сјајне победе српске војске у Балканским ратовима, Аустрија је само мислила: како да Србију учини „нешкодљивом“ за увек.

Историчар др. Владимир Ћоровић у своме делу „Борба за независност Балкана“, на страни 171 и 176, каже: „На министарској седници од 3. октобра 1913. разлагао је сам министар иностраних дела гроф Бертолд овако: Данас Србија представља велику атракцију, јер се види да је њен престиж порастао на нашу штету. Ако се Србија буде даље развијала, наши ће се Југословени још више осећати тамо привучени, и ту не помаже ништа најбоља унутрашња политика... Обрачун са Србијом и њено унижење то је животни услов Монархије. Ако то не може да се догоди данас, морамо се на то темељито спремати...”

„Ова седница одржана је истог дана, када се у Бечу налазио Председник српске владе Никола Пашић

и кад је тражио споразум са суседном монархијом“...

„Спремна, како смо видели, одавно, да обрачуна са Србијом, она јој је, без конкретних доказа о кривици, чак против изјаве њеног главног иследника у тој ствари, упутила један ултиматум који је унапред био састављен тако да буде непријемљив, и онда јој је 28. јула објавила рат. Мотивацију за то позајмила је, делимично скоро дословно, из образложења којим је 1859. године објавила рат Италији. (Сва подвлачења моја – Б. Н. К.).

Да горњем излагању др. В. Ћоровића додамо и ово, да би читаоци имали потпуно јасну слику.

Аустро-Угарска је желела рат и уништење читаве Србије. Да ово није желела, онда би та Аустро-Угарска, сигурно, прихватила понуду Српске владе: ... "Да је вољна предати суду без разлике чина и положаја сваког, за кога се поднесу докази, да је учествовао у сарајевском злочину"... (Ј. М. Јовановић: "Борба за народно уједињење 1914-1918")

Аустро-Угарској није била довољна ова понуда Српске владе. Аустро-Угарска није желела осуду појединих лица или њихов нестанак. Аустро-Угарска је желела уништење читаве Србије. То је стварни разлог зашто је дошло до Првог Светског Рата...

***

Питању одговорности за први светски рат посвећена је скоро непрегледна литература. Код нас је ово питање пажљиво пратио Јован М. Јовановић и он је, извесно, један од најмеродавнијих да о томе да мишљење. Ево шта он каже: „У питању моралне одговорности за рат, ствар историјски стоји овако: Аустро-Угарска је изненадним ултиматумом од 23. јула тра-

---

жила од Србије да се одрече своје самосталности и достојанства независне државе, она се није задовољила одговором Србије, и ако су све европске силе, па чак и Немачка, налазиле, да је он може задовољити. Аустро-Угарска је одбила предлог Србије да изборни суд реши њихов спор. Аустро-Угарска је објавила Србији рат. Према томе, стоје два факта: предумишљај за рат и сам упад, а кад то стоји, онда на Аустро-Угарску пада сва одговорност за светски рат“...

ТЕРОРИЗАМ И ОРГАНИЗАЦИЈА „УЈЕДИЊЕЊЕ ИЛИ СМРТ“

Разни писци, који су нерасположени према Србији, при расправљању питања одговорности за први светски рат, обично из политичких рачуна, приписују идеју и организацију атентата у Сарајеву организацији „Уједињење или смрт“. Они без икаквих доказа тврде да је та организација терористичка. Нажалост, слично томе пише и Г. Милан А. Фотић. Тероризам се неправдано приписује овој организацији, а такође и самом Апису. Они који пишу о тероризму Аписа и ове организације обично све базирају на томе што су Војин Поповић – Војвода Вук, и Војвода Војислав Танкосић и други били дугогодишње четничке војводе, што су Апис и другови били у тесним везама са „Народном одбраном“ и комитама. Штампa некадашње аустроугарске монархије чинила је све да комите представи Западу као терористе. Међутим, акција комита у Јужној Србији и Македонији имала је циљ заштиту својих саплеменика од терора управе, која је владала у тим крајевима.

Ми смо имали сличну ситуацију и у последњем великом рату. Четници у „Независној држави Хрватској“ трудили су се да заштите своје саплеменике од крвавог и злочиначког терора Анте Павелића и његових усташа...

Турски терор у Македонији и Јужној Србији био је свима познат раније, а такође и у почетку XX века. Аустроугарска штампа водила је пропаганду и

писала; да се на Балкану, на Оријенту – како су они писали – дешавају ствари које долазе у сукоб са цивилизацијом. План те пропаганде био је да дисквалификују борбе комита, које су биле на чисто националној основи. Аустрија је желела, да у погодном моменту затражи мандат, да и у тим крајевима, у име тобожње слободе и демократије, уведе „ред и мир“! Аустрија је желела да понова постигне, успех као на Берлинском конгресу. Аустријска штампа служила се лажју и фалсификатима. То је за њу била обична ствар. Најбољи примери су процеси по којима су откривани и утврђивани лажни документи. Да поменемо само познати Фридјунгов процес. Међутим, та је штампа ипак успела, да појединце убеди, како је организација „Уједињење или смрт“ терористичка. Да ово поједини приме као истину, много је, без сумње, допринео и Солунски процес, који је Српска влада водила против „тајне превратничке организације“.

Опште је познато да је Солунски процес вођен са нарочитом тенденцијом. И ако су надлежни знали, да организација „Уједињење или смрт“ није терористичка, њима је било потребно да се том неистином послуже. Организација „Уједињење или смрт“ била је **н а ц и о н а л н о - р е в о л у ц и о н а р н а** организација. Револуционизам којим је организација „Уједињење или смрт“ обележена, проистиче из циља: да ће се национално уједињење моћи створити кроз борбу. Апис и другови ишли су за тим, да се српске масе у Србији, а такође и оне ван њених граница, припреме духовно и физички за борбу. Код националистичких организација, нарочито код оних које раде ван граница своје државе, међу својим сународницима, тероризам је искључен. Тим се путен никада не могу добити масе

за националну борбу. Да ли се добровољци могу придоби путем насиља и терора? Морамо уочити разлику између терористичких и национално-револуционарних метода и организације.

Терористи су били усташе крвавог Павелића. Терористи су били и чланови В.М.Р.О. организације у Бугарској. Терористи се служе пакленим машинама и бомбама које разарају цркве, јавне зграде, бродове, путничке возове, у којима се налазе потпуно невини и непознате жртве, те које сасвим неоправдано страдају. То су радиле још пре рата и Павелићеве усташе и чланови В.М.Р.О. организације. Њима су потребне жртве, и они врше убиства, свесно и са планом, да би баш тероризмом постигли свој циљ. То су радили и комунисти за време окупације Србије... Али тим средствима и таквим идејама никада и нигде није се служила организација „Уједињење или смрт“, а такође ни сам Апис. Организација "Уједињење или смрт" била је далеко од тероризма, она је била национална и револуционарна.

Овде треба још додати, да је удружење „Уједињење или смрт“ постало познато под именом „Црна рука“ или „Црнорукци“, и то услед бесомучне кампање коју је водила штампа Аустро-Угарске. У овој кампањи нарочито се истицао дописник бечких листова Корницер, који је први и дао име „Црна рука“, а на потстрек по злу чувеног грофа Форгаца, инспиратора разних лажних докумената, који су били поднети у Фридриховом процесу против Срба...

Овој кампањи Корницера и компаније подлегли су и поједини Срби, а међу њима, се налази, нажалост, и г. М. А. Фотић који каже, да је ово име „Црна рука“ дато од стране нашег народа...

Познати професор универзитета из Велике Британије др. Ситон Ватсон у „The new Europe“ од 22.

аугуста 1918. године каже: „Треба нагласити да је ово удружење, чије је право име било ’Уједињење или смрт’ постало познато као ’Црна рука’ услед кампање који је у штампи повео један аустријски Жидов, по имену Корницер, на потстрек злогласног грофа Форгаца, тада посланика Аустро-угарске у Србији“.

ЗАШТО ПОВЛАЧЕЊЕ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ

Господин Милан А. Фотић у своме напису, који смо већ напред поменули, каже и ово: „... а с друге стране на 28. јуни 1914, када је војска, опет предвођена Аписом, увукла непозвану Србију пре времена и у невреме у рат. Ту између ова два последња датума и 27. марта нема разлике, разлика лежи само у томе, што нам је Сарајевски атентат донео потпуну слободу и уједињење нашег народа, истина уз велике жртве, али благодарећи политичкој мудрости Пашића“.

Тврђење г. М. А. Фотића да смо у невреме увучени у рат 1914. године потпуно је тачно. Али, у Србији нико није желео тај рат. То доказују и изнете историјске чињенице. Господин М. А. Фотић оптужује Аписа за штете и жртве које смо имали у рату када каже: „Нас је све то скупо коштало“. И овде г. М. А. Фотић не износи истину. Он сигурно мора знати, да је наша Врховна команда, на чијем се челу налазио прослављени војсковођа Војвода Радомир Путник, тражила од владе, на чијем се челу налазио Никола Пашић, да нападнемо Бугаре да би се омогућило лакше повлачење ка Солуну ради спајања са Савезницима. Да је ово учињено, извесно би се избегле огромне жртве у људству и материјалу повлачењем прело Албаније...

Апис и другови били су за план Врховне команде: да се нападне Бугарска, да се заузме Софија пре но Бугарска изврши мобилизацију... Апис и другови били

су за овај план још и ради тога, што су мислили, да би у том случају Стамболијски изашао из затвора и да би се прилике окренуле у нашу корист. Може бити да би нови председник бугарске владе био сам Стамболијски, али је сигурно да би у том случају Бугарска била спремна да постане савезник Србије, а самим тим и Савезника...

Слободан Јовановић („Глас канадских Срба“) у напису „Моји савременици – Никола Пашић“, у поглављу Пашић у 1915. години, пише: „... Баш и да нас напад на Бугаре не би имао оног успеха који смо очекивали, ми бисмо се без тешкоћа могли повући ка Солуну, где би нас Савезници прихватили; ми се не бисмо морали пробијати кроз Албанију, губећи успут толике људе и све топове... Пашић је 1915. видео шта ваља чинити, али то није учинио.

„Одричући се сваке иницијативе, чекао је акцију Савезника, која је, истина, дошла, али доцкан. Његова непредузимљивост објашњава се само његовом бојазни да се не замери Русији. Он јој је био тако послушан, да је готово изгледало да нашу спољну политику води руска дипломатија. Тај утисак никада се раније није имао у тој мери као 1915. Нама је тада у једној очајничкој ситуацији остало само једно средство спасавања – а оно које је Врховна команда препоручивала – али то једно средство Пашић, из обзира према Русији, није употребио... Он није имао довољно вештине и гипкости, да у оквиру опште русофилске политике ради од времена до времена самостално, рачунајући да постигнутим резултатима брани пред Русима своју тренутну непослушност...“

ОФИЦИРИ-ЗАВЕРЕНИЦИ ЧЛАНОВИ УДРУЖЕЊА „УЈЕДИЊЕЊЕ ИЛИ СМРТ“

Могу се имати разна схватања о родољубљу уопште, као и о члановима удружења „Уједињење или смрт“, али порећи патриотизам Апису и друговима – није могуће без повреде објективне истине.

По храбрости, честитости, по спремности да гину за свој народ и за своју земљу, свакако да су Апис и другови били међу првима у нашој војсци. Они су сигурно били претходница оног стремљења и оног духа који је водио цео српски народ кроз Македонско четништво и кроз анексију Босне и Херцеговине.

У припремању наше војске за велике и славне подвиге на Куманову, Церу, Кајмакчалану и другим биткама, официри-завереници предњачили су у раду и спремности на жртву. Готово половина чланова удружења „Уједињење или смрт“ оставило је кости на бојиштима за ослобођење и уједињење. Огромна већина чланова поменуте организације била је одликована нашим и страним највишим ратним одликовањима.

Слободан Јовановић у политичкој студији о Апису („Глас канадских Срба“ од 16. августа 1962.), о официрима члановима удружења „Уједињење или смрт“ пише: „... Рат с Турцима извео је црнорукце на велики глас. Добра опрема и добар дух наше војске приписивани су поглавито њима у заслугу. У борбама они су предњачили примером, и оставили неке од сво-

---

јих главних људи на бојном пољу“...

Пуковник Фумије, тадашњи француски војни аташе у Србији, писао је онда о квалитетима Српске војске овако: „Вратио сам се с македонског бојишта пун дивљења за српског војника: храбар, дисциплинован, врло отпоран, подносећи у добром расположењу све заморе и оскудевања једног рата у ком су материјални услови изванредно сурови и тешки, он је вршио своју дужност с највећим одрицањем, надахнут духом најчистијег патриотизма.

„Његови официри, у које он има апсолутно поверење и чији се ауторитет врши с исто толико благонаклоности с колико и чврстине, показали су се увелико на висини тешког задатка који им је био намењен. Њихов дух иницијативе, снажни пример који су они лично давали уводећи своје трупе у борбу и подносећи исте тешкоће и исте оскудице као и њихове трупе, били су од најважнијих фактора у брзим успесима српских армија.“ (Др. Никола Стојановић: „Босанска криза 1908-1914“, стр. 89).

Јунаштво и квалитет српске војске задивили су и тадањег председника грчке владе Венизелоса и благодарно томе склопљен је војни савез са Грчком.

Јован М. Јовановић, у свом напред поменутом делу, на страни 42 каже: „Међу удружењима која су у Србији стварана за одбрану националних интереса, удружење ’Уједињење или смрт’ имало је највише утицаја међу југословенском омладином. Ово удружење је створено са циљем, да се револуционарном акцијом у неослобођеним крајевима постигне уједињење нашег народа...

„Удружење ’Уједињење или смрт’, прозвано ’Црна рука’, имало је везе са Главним Генералштабом.

Са њим у договору уређивана је била и обавештајна служба дуж српско-турске и дуж српско-аустријске границе. Гранични официри су имали два задатка, да прибирају податке о кретању и раду војске и власти у њиховим реонима преко границе, и да тајно организују присталице револуционарне акције за национално уједињење...

„Рад на граници имао је успеха; многобројни велеиздајнички процеси у Бања Луци, у Сарајеву, у Тузли, у Бихаћу, Мостару итд. показују, да је револуционарна парола 'Авала-1804' нашла великог одзива. У реонима дуж турске границе постојао је већ раније организован рад преко учитеља и свештеника...

„Удружење 'Уједињење или смрт' имало је на читавом подручју Југословена у Аустро-Угарској, а нарочито у Босни, доста присталица, стајало је са њима у вези, помагало је тамо и ширило свој програм“ ...

Официри организације „Уједињење или смрт“ свакако су постали патриоти и хероји у очима нашег народа због стварања и учествовања у четничкој акцији у Јужној Србији и Македонији, због спремања војске и због разних великих догађаја од 29. маја 1903. до 1918. године.

Свакако да су, ради напред изнетог, Апис и другови остали у срцима свога народа, а не како каже М. А. Фотић: „изграђен је мит о Апису“... Позната је ствар, да људи представљају вредност за свој народ тек онда кад је њихова делатност крунисана успехом.

Мислим да је још неопходно потребно додати, да су за удружење „Уједињење или смрт“ знали званични, и то највећи, фактори у Србији. Председник владе др. Милован Миловановић био је у најбољим односима са Аписом и друговима. И сам тадашњи Престолонаследник дао је Апису већу суму новца да

удружење „Уједињење или смрт“ покрене свој лист...

Поред изнетог, ми се морамо још запитати: колико је било политичара у Србији у крајевима под Турском и Аустријом, који нису били и сами бунтовници и који нису помагали тајне националне организације, покрете и завере?

И Кавур, државник малог Пијемонта, који је себи ставио у задатак да, ослободи од туђина и споји у компактну заједницу цео италијански народ, био је завереник. Зар Наполеон III и Кавур нису сковали заверу у Пломбијеру на тајном састанку противу Аустрије? ...

Знамо да се официри не би смели бавити политиком. Али, знамо и то, да је у Србији, у критичним часовима, када грађанске власти попусте, позивана војска да спасава...

Они који се политиком баве знају врло добро, да постоје необориви докази, да се читава организација „Уједињење или смрт“ не може кривити за атентат у Сарајеву. Такође је познато, да су, после изречене пресуде Нижег суда за официре, а пре саопштења пресуде Вишег војног суда за официре, саслушани сви осуђени у Солунском процесу о Сарајевском атентату. Саслушања су извршена по налогу тадањег министра Унутрашњих дела Љубе Јовановића-Патка. Саслушања су вршена још 1917, када се није знало за исход рата. Када се узме у обзир под каквим су приликама вршена та саслушања, онда се може лако утврдити њихова истинитост. А истина је у томе, да нико од саслушаних официра завереника није знао за организовање Сарајевског атентата, а то значи да ни организација као таква, као ц е л и н а, није имала удела у њему, па према томе никако се не може ни оптуживати ради тога. О овоме су официри завереници дали изјаве у београд-

---

ском дневном листу „Гласник“ за 19. децембар 1923. и то: пуковници Милан Гр. Миловановић, Владимир Тучовић, Чедомир Поповић и потпуковник Велимир Вемић. Ова је изјава дата у вези чланка Јована Ђоновића, објављеног у „Гласнику“, под насловом: „Понуда Аустрије за сепаратни мир“.

АПИСОВА ЗАВРШНА РЕЧ ПРЕД СУДОМ

Апис у својој завршној речи, својом руком писаној, и пред судом у Солунском процесу прочитаној, каже:

„Као један од учесника Мајске револуције 1903. године сматрао сам, да се такав један догађај може пред историјом правдати само успесима новоствореног стања. Поред врло значајних узрока унутрашњег карактера за ту револуцију било је исто тако врло значајних узрока за ту промену и карактера општесрпског. Српска мисао и српски аманет били су до тог времена посве напуштени. Несрећна тајна концепција са Аустријом и слепа предаја Србије у наручје Аустрије била је најсрамнија издаја Српске заветне мисли. Сматрајући, да је променом режима и повратком на престо патриотске династије Карађорђевића решено унутрашње питање, ја сам уједно сматрао, да Србија има основа у пуној мери да предузме своју улогу Пијемонта и то не само српства но и целог Југословенства...

„Нисам жалио ни труда, нисам се обазирао ни на форме ни на одговорности и сав сам се дао на рад у том правцу. Саки радник на овим пословима нашао ме је готовим, да му се придружим и да му помогнем свом својом енергијом. Зато сам у томе времену и сарађивао са многим радницима, који су се тада јавили на овим пословима. Због ових мојих погледа ја сам још 1904. године ушао у један комитет за рад у Старој

Србији и Македонији, где се је имало спасавати Српство од бугарске најезде. При образовању овог комитета ми смо потражили савета од наших највиђенијих људи и најкомпетентнијих стручњака у овим питањима. Један од тих врло уважени и светског гласа професор нашег универзитета (др. Јован Цвијић – допуна Б. Н. К.) сишао је међу нас и са најубедљивијим доказима уверио нас је да се само пушком, бомбом и ножем Српство у Старој Србији и Македонији може спасти од неминовне пропасти, подвлачећи да смо у последњим часовима које тамошње Српство проживљује. Дали смо се на посао. Покренули смо све што је осећало као и ми. То је, господо судије, оно време, славно време првих наших жртава после мајске револуције на олтар Српства. Велика имена тих славних жртава позната су свима и ја са пуним поносом могу рећи, да међу тим именима има импозантан број наших официра, који су угодан живот и провод у слободној Србији заменили тешким животом и патњама четничког живота, да најзад на бранику Српства још тада положи и свој живот.

„Дошла је анексија Босне и Херцеговине. Српски је народ јаукнуо од бола, али није могао протестовати...

„Богдан (Раденковић) нам је изнео, а и ми сви смо усвојили потребу, да за рад на националним пословима треба јаче ангажовати и обавезати из свих друштвених слојева Србије и Српства, што више људи, тако да национална идеја постане идејом водилом нашег српског народа. То је био, можда сан, можда само маштање, али смо ми тада тако сањали и тако мислили... Тако је постала наша организација 'Уједињење или смрт'. Имајући на уму, да је циљ био рад у неослобођеном Српству ми смо се сложили с тим, управо

то је било тада сасвим природно, да организација буде тајна. Израђен је устав и пословник онакав какав је пред судом... Тада када смо ми то потписали и кад смо те одредбе усвојили, ником од нас није ни на памет падало, да се те одредбе могу односити, уколико су оне противне нашим законима, на Србију. Ми нисмо имали никакве задње намере и скривене циљеве. Ми смо волели своју земљу, па нисмо могли ни помислити, да нам се једног дана може пребацити, да смо нашој слободној земљи, том нашем Пијемонту, желели зла и spremали уништење. Ја лично био сам онда толико близак двору, влади и њеном председнику, да ми ни на ум није падало, да стварањем такве организације чиним какво зло. Напротив, ја сам био убеђен, да радим добро и да радим и у корист круне и у корист српског народа уопште.

„Тврдим, да ниједан од нас није мислио нити је помишљао да ма и једну радњу противзаконску учини и изврши у Србији у шта се и сам суд могао уверити, јер ниједна таква радња од стране организације није ни учињена.

„По овоме настао је рад на припремана за рат са Турском, а затим је дошло до тог рата. У тај рат ми смо пошли у пуној хармонији и са двором и са владом (са г. Миловановићем). Пред саму објаву мобилизације ја, пуковник Миловановић, г. Раденковић, сви сад оптужени, и покојни мајор Милан Васић (секретар Народне одбране и члан 'Уједињење или смрт' – примедба моја – Б. Н. К.) били смо заједно код Њ. Кр. В. Престољонаследника од кога смо изашли са пуном надом за успех у предстојећем рату, пресрећни што смо дочекали то време.

„У ратовима са Турском и Бугарском организа-

ција и сви њени чланови нису се ниједним актом показали штетним по ма какве државне интересе, а пожртвовање свих чланова те организације сведочи о чистим осећањима свих њених чланова. Само у тим ратовима и само из Управе организације славном смрћу на бојном пољу пала су три члана (чланова Управе било је десет – примедба Б. Н. К.).

Са уласком у турски рат 1912. године ова је организација уствари и дефактно престала. Везе, које су уствари и сачињавале организацију, све су биле прекинуте, и нису више биле обнављане...

„Према свему горе изнетом, све што се на суду износи и доводи у везу са том организацијом апсолутно нема места. Ја молим суд, да се тачно направи разлика између рада организације 'Уједињење или смрт' с обзиром на време док је она постојала и рада нас појединих чланова те бивше организације као личности за себе. Исто тако треба тачно утврдити шта јавност доцније и кога све сматра 'Црном руком' и 'Црнорукцима'. По ономе што је пред суд изнесено у 'Црну руку' стрпани су сви официри, који нису имали ту срећу, да буду симпатични неким члановима Радикалне странке. Кампања противу тих официра, међу којима сам и ја, поведена је још раније, али је сву оштрину добила за време и после оне министарске кризе поводом Уредбе о приоритету и борби око Официрске за друге. Ја сам далеко од тога да тврдим, да је у овој кампањи узела учешћа цела Радикална странка као целина, али смело тврдим, да је један изванредан број чланова те странке повео борбу, па се је после свим силама трудио, да тај сав поступак пред јавношћу и пред својим партијским пријатељима измишљајући и предочавајући 'неку опасност', која прети чак и режиму од тих официра, који нису хтели да буду њихови пар-

---

тизани. У тој својој борби, они су се послужили старим методама које су далеко од борбених метода чисте демократије. Интрига и сумњичење били су им главна борбена средства и оруђа. Ушанчили су се са једним малим бројем официра нажалост и за оградом, која треба да је нами свима и неприкосновена, и покушали су да у ту борбу увуку и круну. Требало је свој опстанак везати са интересима круне и то им је требало да буде најјачи адут. Ето, ту њихову борбу представљали су они као борбу демократије противу реакције, док је то борба људи који су на власти или су близу ње, противу претпостављене и намерно уображене опасности од неке грамзљиве групе официра, који као желе да се докопају власти. Уствари ничега није било; бар код официра никада није било таквих прохтева за 'власт'.

„Због овога и поводом овога постала је та вика на 'Црну руку', управо викало се на нас неколико официра, које су означавали 'Црнорукцима'. Да је то тако суд се може уверити из произвољног и без каквог основа означавања појединих официра да су чланови 'Црне руке', само ако дотични официр није био у вољи тој групи политичара, и одмах се на таквог официра сручавала маса оптужби само да му се нашкоди, убије углед и претстави као штетан. Да са овом кампањом нема никакве везе бивша организација 'Уједињење или смрт' више је но очигледно. Суд има пред собом спискове чланова организације 'Уједињење или смрт', нађене код два члана одвојено и засебно, па се ипак хоће да остане при тврђењу, да су ђенерал Дамњан Поповић, пуковник Миливоје Анђелковић, пуковник Плазина, пуковник Завадхил, покојни пуковник Душан Глишић и Цветковић чланови бивше организације 'Уједињење или смрт'. Ово даје утисак да се то хоће

тако, прелазећи преко чисте и материјалне истине за-твореним очима...

„У 1914. години ја сам био слободна личност и без икакве везе и наслона на бившу организацију 'Уједињење или смрт' а помоћу својих пријатељских и других веза био повео једну енергичну акцију поводом Уредбе о приоритету власти. У својим испитима за време претреса ја сам суду дао објашњење по томе и до детаља сам изнео свој рад по томе питању. Из тога мога рада суд може стећи своје убеђење, колика је моја кривица у томе раду и какав је њен карактер тј. суд може оценити, да ли је моја намера тада била та, да војска узме власт у своје руке и дочепа се управе земље. Из исказа сведока потпуковника Премовића и свештеника г. Јањића суд може видети, да у томе моме раду нема никакве нелојалности према круни а из имена личности са којима сам у томе моме раду био у вези може се то још поузданије констатовати. Цео тај мој рад био је у основи рад на томе да се изазове криза владе и смени влада уставним путем, због грубе грешке те владе, којом се је огрешила о официрски кор и све је то уствари била једна епизода партиске борбе у којој је једно питање официрског кора служило као пиво за партиске маневре. Уколико сам се ја као официр узевши у свему томе учешћа огрешио о закон, молим да то суд утврди и подвргне ме законској, заслуженој и правичној казни. При овоме, молим суд да ми верује, да сам се у то питање умешао само зато, што сам сматрао да официрски кор није био заслужио, да му се у то време наноси таква једна увреда и што сам тим својим радом мислио да офицере сачувам од штетног партиског утицаја једне политичке странке, што се види из изјаве министра грађевина г. Драшковића.

„Да сам увек био далеко од помисли да војска и официри треба да узму учешћа, у политичкој власти, а као доказ мојих чистих намера и лојалних осећања према круни, влади и народу, наводим и овај мој рад: Кад је почела друга аустриска офанзива и кад је наша војска почела нагло да слаби и попушта пред надмоћнијим снагама непријатељским, кад је забринутост у земљи почела да обухвата све слојеве у земљи, сматрао сам да је за повраћај поверења у земљи а нарочито морала у војсци, потребна концентрација свих политичких снага у влади и о овоме још пре 20. октобра почео сам говорити са г. Љубом Давидовићем који је тада био на служби у Главној интендантури, а потом опет пре 20. октобра и са г. Драшковићем, г. Рибарцем и г. Војом Вељковићем. Ове разговоре са овом господом водио сам у Крагујевцу у својој канцеларији у Врховној команди и нашао сам код свију њих расположење и поред одговорности које на себе у тако озбиљним временима примају, да владу помогну уласком својим у владу. Доцније се г. Рибарац повукао у последњем тренутку из разлога што му није дат обећани портфељ, што ми је он сам телефоном из Ниша и саопштио, нашта сам му ја изјавио своје жаљење на овакву његову пренагљену одлуку. Све је ово, господо судије, било у доба кад је постала садашња влада, која је сад на управи земље и за коју се у тужби вели, да сам јој ја спремао капију смрти у Солуну, Ђевђелији и тд. Уосталом и моје учешће у 29. мају 1903. год. може донекле указати на моје политичко васпитање у погледу правилног схватања улоге војске у држави и функцијама њеним у тешким временима унутрашње кризе, а време које ми сад преживљујемо далеко од своје домовине, претставља до сада највећу унутрашњу кризу, па би се

претпоставка, да ја у овом времену хоћу да злоупотребим војску и употребим је за превратничка предузећа могла само тако објаснити да сам, и ако сам умно оболео, а ја сам, господо судије, Богу хвала, при чистој свести и свестан сваке своје радње.

„На претресу суд је могао утврдити, да прикупљање добровољаца у штаб Тимочке војске у Драчу и за време повлачења наше војске, ја нисам извршио намерно и из неких нарочитих планова. Већином су они сами молили да их примим и ја сам их примио, као што сам примио масу других војника, жандарма из нових крајева, телеграфиста, поштару и полицијских чиновника. Сматрао сам да ми је старешинска дужност, да у дане нашег слома, сачувам што више живота српском народу, па сам свима тим лицима помогао да дођу до склоништа, па тако сам и због тога примио и ове Босанце...

„Пред завршетак ове моје речи имам суду да изјавим, да сам у времену и за време овога рата био мирне савести и да на души нисам имао ништа што би ме узнемиравало. Суд се може уверити из факта, да сам све хартије, које су нађене код мене, држао у свом сандуку од кога је кључ био стално код мог ордонанса, наредника Милића... Сматрајући да те све хартије немају актуелну вредност и да оне садрже рад мој и мојих другова из прошлости, ја их нисам крио ни прикривао, а чувао сам их једино као историјски материјал...

„Одбијам од себе да сам радио ма шта, што би у овим тешким данима могло штетити потребном јединству напора свију нас, а нарочито наше војске. Ако што нисам помогао за повраћај наше миле земље својом преданом службом, далеко сам био и од помисли да штетим томе светом послу. Тврдим да су сви офи-

---

цири, бивши чланови организације, 'Уједињење или смрт' у овоме рату у Србији на Крфу и у Добруци били на висини свог високог задатка и да су на бојном пољу били честити борци за ослобођење народа и своје поробљене Отаџбине...

„Жалим и боли ме што је дошло до ове расправе и до овог узнемирења у времену кад сав наш рад, кад сва наша пажња и кад све наше мисли треба да су једино управљене поновном васкрсу наше миле отаџбине и слободи нашег племена... Уверен сам, да ће после ове исцрпне судске расправе престати даље сваке сумње и да ће се повратити међусобна љубав и поверење. Са тим уверењем очекујем пресуду суда са мирном савешћу, унапред убеђен у правичност те пресуде... Са таквом вером ја од суда очекујем правду, ону и онакву правду, која држи земље и градове...“

***

Завршна реч Драгутина Димитријевића-Аписа, коју нисмо могли целу донети, показује да је она један историјски документ и да Апис и другови нису били криви због онога зашто су их организатори Солунског процеса оптуживали.

Аписа и другове формално оптужују пред судом ради оснивања организације „Уједињење или смрт“ и ради припадништва тој организацији, а неоториви докази показују, да су за ту организацију не само знали, већ су је и помагали они који су били на најистакнутијим местима у држави...

У збирци портрета „Моји савременици“, написан о Апису („Глас канадских Срба“ од 18. октобра 1962. године), Слободан Јовановић овако објашњава случај Солунског процеса: „Ако би Аустрија покушала да за

Сарајевски атентат учини одговорном унеколико и нашу владу, тај покушај погађао би уствари Радикалну странку. Радикални вођи, Пашић и Протић, страховали су да под новим стањем ствари после засебног мира радикални режим, из обзира према Аустрији, не поста- не немогућан. Зато им је било толико стало, да стрељањем Аписа скину са радикалне владе сваку сумњу за учешће у сарајевском атентату. За стрељање Аписово доиста су постојали неки виши 'разлози', али то нису били разлози државни него партијски“ (Подвлачење Б. Н. К)

„До засебног мира са Аустријом није дошло. Погубљење Аписово, уколико је било узроковано могућношћу тог мира, показало се према томе сувишним, као гозба припремљена за госта који није дошао. С друге стране, да је засебан мир закључен, погубљење Аписово показало би се јамачно недовољним. Аустрија, у том случају, не би се задовољила кажњавањем учесника у Сарајевском атентату...

„Ваља, пре свега, напоменути да Солунски процес није био изазван, бар не у првом реду, сукобима између радикала и црнорукаца. Сукоб је тај постојао, али обе стране изгледале су вољне да своје међусобне обрачуне одложе до свршетка рата. Солунски процес изазван је оним другим сукобом, који је постојао између црнорукаца и белорукаца... Белорукци су били много насртљиви. Осећали су се у јачем положају. У Престононаследниковој околини били су црнорукци сасвим потиснути. Врховна команда била им је, најблаже речено, постала сасвим неотпорна... Ови последњи (б е л о р у к ц и – примедба Б. Н. К.) држали су под својим утицајем како судско оделење Врховне команде, тако и тајну полицију Министарства унутрашњих послова. У Солунском процесу доказни материјал са

потребним сведоцима прибавила је тајна полиција. Особље војних судова дали су белорукци...

„Катастрофа Аписа и Црне руке схваћена је у први мах као коначна победа Пашића и радикала над њиховим противницима у војсци. Није се запазило колико су ту победу они добили у сарадњи са белорукцима и колико морају да с њима деле плодове победе. Поводом Солунског процеса белорукци су извршили масовно чишћење црнорукаца из војске. То чишћење било је потребно белорукцима, да би могли владати војском без супарника. Што се тиче радикала, њима је тај тако потпун успех белорукаца био више од штете, него од користи. Пашић се ослободио једне официрске клике, да би себи натоварио на врат другу. Та друга клика, ништа мање него она прва, волела је да се меша у политику – а и неки од главних белорукаца, као, на пример, Петар Живковић и Петар Мишић (нема никакве везе са војводом Живојином Мишићем – примедба Б. Н. К.) показивали су велике политичке амбиције...

Пашић је имао са белорукцима муке, које су му загорчале последње дане и проузроковале пад његове владе. А кад је затим извршено укидање Устава и конститурање, с осталим политичким странкама, и Радикалне странке, ово преношење државног руководства с политичких странака на Краља и његове ванстраначке саветнике, извела је једна влада којој је стајао на челу Петар Живковић. То је био крајњи резултат Солунског процеса, који Пашић зацело није предвиђао“ (Подвлачење Б. Н. К).

***

Са Солунским процесом, који свршава стра-

шним злочином, то јест убиством путем суда Драгутина Димитријевића-Аписа, мајора Љубомира Вуловића и Рада Малобабића, свршава се период политичке историје Србије од 29. маја 1903. до 1918. године.

Творци, организатори и лажни сведоци Солунског процеса учинили су још један велики, тежак грех: пошто су пролили невину људску крв Аписа, Вуловића и Малобабића, они су и невино погубљени и свима преосталим у животу члановима „Уједињење или смрт“ желели још да одузму част човека, родољуба и борца.

И неоспорна је чињеница, да је Солунским процесом ударен темељ безакоња, и да су творци и сведоци Солунског процеса доцније у Југославији играли водећу улогу у војсци и политици.

САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ И АПИС

Постоји једно писмено признање Аписа о његовом уделу у Сарајевском атентату. То је тачно. Међутим тај удео Аписа, као што смо већ напред видели, није дело организације „Уједињење или смрт“ већ лично Аписа. Он у своме познатом поверљивом рапорту од 29. марта 1917. године признаје своје учешће у Сарајевском атентату. Али, Апис у том поверљивом распису наглашава, да га пише ради Раде Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића. Сигурно је да је ово и руководило Аписа да напише свој поверљиви рапорт и изнесе историјске догађаје који су везани за Малобабића и Мехмедбашића, који су, несумњиво, били и велики патриоти и велики јунаци. Апис напомиње да је био принуђен да пред судом употреби овај рапорт у одбрани Малобабића и Мехмедбашића. Он у том поверљивом рапорту каже: „... Морам да објасним зашто је моја сва савест ангажована око ових двеју личности. Ствар је у овоме: Раду Малобабића сам као шеф Извештајног отсека Главног Ђенералштаба ангажовао, да ми организује извештајну мрежу у Аустро-Угарској и он се тога примио. Ово сам учинио у споразуму са руским војним аташеом г. Артамановим, који се је лично састајао са Радом у мом присуству. Пошто је Раде почео посао, ја сам, осећајући да се Аустрија спрема за рат са нама, мислио, да ће нестанком престолонаследника аустријског Фердинанда војничка странка и стру-

---

ја којој је он на челу био, изгубити своју јачину и да ће на тај начин ратна опасност бити од Србије отклоњена или ће бар за нешто бити одложена, те сам због тога ангажовао Малобабића да приликом доласка Фердинандовог у Сарајево организује атентат на њега. На ово сам се решио дефинитивно тек кад ми је Артаманов дао уверење, да нас Русија неће оставити без заштите, ако нас Аустрија нападне. Г. Артаманову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат, а повод тражења његовог мишљења о држању Русије нашао сам у томе, што се наш рад на извештајној служби могао осетити, па би и он могао бити претекст Аустрије, да нас нападне. Малобабић је извршио мој налог...

„Мухамед Мехмедбашић је једини Србин Муслиман, који је био учесник у том атентату и који је успео да побегне прво у Црну Гору, а затим за време рата дошао је к мени у Ужице.

„Налазећи се везан оваквим великим моралним обавезама према овим лицима, ја сам за њих чинио све не водећи рачуна много о правилима и прописима.

„Прикривао сам нарочито Раду Малобабића још и стога што је шеф политичке секције Врховне команде г. Туцаковић још као начелник округа Подринског пре рата покушао да Раду представи као сумњивог само зато што му Раде није хтео да открио је шта то он ради са Главним Ђенералштабом, а нарочито кад је Раде и поред његове воље а уз припомоћ граничних официра пренео у Босну за атентат бомбе, револвере и муницију; и што је г. Малобабић био већ једном жртва таквог полицијског расположења према њему извршивши силно мучење за годину дана и више у ниским полицијским апсанама. О овоме постојала је и писмена званична радња...

„Сматрам да се је истрага руководила, полазећи од мене, баш тим необјашњивим моментима мојих веза са г. Малобабићем, да дође до састава оних околности које су њега и Мехмедбашића довеле до оптуженичке клупе, а ја не бих ни у гробу могао бити миран при помисли, да сам из којих разлога могао допустити, да Српски Војни суд за официре заврши и доврши пресуду аустријског суда у Сарајеву и да том приликом српским судом буде осуђен ј е д и н и Србин Муслиман, који је био учесник у протесту српског народа и омладине у Босни противу аустро-угарске тираније над српским племеном“.

Овај поверљиви рапорт Аписа заведен је 29. марта 1917. године у Војном суду за официре под „Строго поверљиво 1249“.

***

Апис је одустао од јавне употребе овог рапорта у одбрану Малобабића, Мехмедбашића и своју. Доцније је утврђено да су перфидни организатори Солунског процеса противу Аписа и другова у Солуну апеловали на Аписово родољубље и патриотску свест, да се о њиховом раду у спољним акцијама не говори на суду.

По свему судећи, Апис је био убеђен да полаже и свој живот у интересу своје земље и свога народа. Доказ за ово могао би да буде и тестамент Аписов, који је написан на дан пре његовог стрељања, а који гласи:

„МОЈА ПОСЛЕДЊА ЖЕЉА

„Иако осуђен од оба суда и лишен милости Круне, ја умирем невин у убеђењу да је моја смрт била потребна Србији из виших разлога.

„Из овог мог убеђења потиче и моја душевна мирноћа, са којом очекујем последњи час. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА, па ћу и ја после своје смрти бити срећан и блажен; а бол који осећам, што ћу од српске пушке погинути, биће ми лак у уверењу да је та пушка уперена на моје груди, ради добра Србије и српског народа, коме сам ја посветио сав свој живот.

„У том свом раду ја сам, можда, штошта и погрешно учинио, можда сам се нехотице огрешио, и ако никад свесно, већ увек убеђен да радим увек за добро Србије! Нека ми се опрости за понеку такву грешку, бар нека ми опросте Срби, а ја ћу се молити Богу, да ми он своју милост подари...

„Конзерве, духан и уопште све оно, што је за је-ло, молим да се подели војницима-жандармима, који су ме у затвору чували, место подушја“.

Сигурно да није потребно нарочито подвлачити колико је племенита и јуначка последња реч Аписова. И ако зна да смрт долази незаслужено, он нема нигде ни алузије на своје непријатеље, нигде тужбе на своје убице и страшну судбу.

Апис је, заиста, свој живот завршио као херој. Спочивши у раку, његове последње речи биле су:

„Живела Велика Србија! Живела Југославија!“

ОКО СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА

Господин Коста Ст. Павловић у „Гласу канадских Срба“, у броју од 8. јуна 1961. године објављује свој напис „Око солунског процеса – Два нова документа и једно мишљење“. У овом напису господин Павловић објављује писма између Краља Александра и Сир Ralph Spencer Paget-а некадањег посланика Велике Британије у Србији, а поводом пресуде Војног суда за офицере у Солуну. Г. К. Ст. Павловић такође објављује и мишљење Слободана Јовановића о Солунском процесу, написано и дато lady Paget.

С. Јовановић у том свом мишљењу каже:

„...Један од њих, Драгутин Димитријевић, назван Апис, због своје велике телесне снаге, испољавао је одлике правог вође и постао је скоро свемоћни у свима војним питањима.

„Све до анексионе кризе 1908-1909, утицај Аписа и његових пријатеља осећао се само у војсци. Али после тога они су почели да се уплићу и у питања спољне политике. Основали су 1911. тајну револуционарну организацију под именом 'Уједињење или смрт'. Циљ ове организације био је да шири међу српским становништвом у Турској и Аустрији идеје свесрпског уједињења под династијом Карађорђевића... У то доба је 'Црна рука' била покарабасила са Пашићевом владом, коју је оптуживала да намерава у Македонији да заведе скоро диктаторску полицијску управу у

корист Пашићеве странке. 'Црну руку' подржавале су опозиционе странке, и она је чак имала приступ и код самог Краља Петра I, али је Русија снажно интервенирала у Пашићеву корист и то је био један од разлога што је краљ Петар I морао да пренесе краљевску власт на свога сина Александра...

„Као противтежа 'Црне руке' створила се нова војничка организација, која је названа 'Белом руком'.

„Апис је стрељан 1917. и тек сам две године доцније имао прилику да о његовом случају расправљам са Краљевићем Александром. Александар је инсистирао да му отворено речем своје мишљење, и нисам могао да му не кажем: да је Аписова осуда на смрт била нека врста судског злочина...

Али ове неправилности нису могле да измакну Пашићевој влади. Зашто се Пашић и његове колеге нису успротивиле Аписовом стрељању? Њихово држање углавном се објашњава на следећи начин: у то доба Аустрија је покушала да ступи у додир са Савезницима ради преговора о миру. Што се тиче Србије, она је била вољна да јој као држави успоставе независност, али само под владом која би јој зајемчила пријатељску политику. Пашићева влада, коју је Аустрија сматрала бар до извесне мере одговорном за Сарајевски атентат, бојала се да ће је ова Сила сматрати неспособном да јој пружи довољно јемства. Влада је веровала да би, у таквом случају, могла да савлада аустријске приговоре само истицањем чињенице да је дозволила стрељање Аписа чим је утврђено његово саучесништво у Сарајевском атентату“.

***

Слободан Јовановић у својој студији о Апису

(Издање и штампа Авала, Виндсор, Онтарио, Канада, 1962.) на страни 62 и 63 пише: „Смртна казна извршена је само над Аписом, Малобабићем и још једним официром. Свима другима она, је у путу милости замењена казном заточења. На питању Аписовог помиловања избила је министарска криза. Два самосталска министра, Давидовић и Драшковић дали су оставку, кад је Престолонаследник одбио њихов предлог о Аписовом помиловању. Пашић је после тога саставио чисто радикалну Владу, у коју је ушао и стари противник црнорукаца Стојан Протић. Он није био потпуно уверен да је Апис већ на Солунском фронту спремао преврат, али није нимало сумњао да би он, по повратку, нешто покушао. И кад је тако, говорио је Протић, боље је да убијем ја њега, него он мене.

Зашто се Пашић на Аписовом питању одвојио од самосталских министара? Зашто је сматрао да је боље растурити коалицију, него спречити Аписово стрељање? Ако икада, коалиција је била потребна тада, и то због преговора који су претстојали између наше Владе и југословенског одбора о будућој заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца. Зашто је Пашић пред почетак тих преговора разбијао због Аписа српски фронт? Мене је један од радикалних министара, Момчило Нинчић уверавао да је Пашић то учинио под притиском Престолонаследника. Овај је наваљивао да се смртна пресуда изврши над свима онима над којима је била и изречена. Пашић га је једва склонио да од деветорице осуђених на смрт шесторицу помилује. Аписа је било немогуће спасти: Престолонаследник је од његовог погубљења правио своје лично питање“.

„... И поред свега овога што сам чуо од самог Александра, ја сам склон веровати да је Пашић био у

стању изнудити од њега Аписово помиловање. Кад је он 1916. тражио преки суд за офицере, Пашић се заједно са самосталцима одупро, и Александар је морао попустити. На Аписовом питању Пашић се одвојио од самосталаца; да је и тада као 1916. држао с њима чврсто, Александар би опет морао попустити. Он не би смео отпустити Пашићеву Владу, која је била коалициона; никаква друга политичка Влада не би била могућна, а с једном неполитичком Владом ни Савезници ни Југословенски одбор не би хтели да раде“.

Нека нам буде допуштено да напред изнетом мишљењу Слободана Јовановића додамо и ово: Принц Сикст Бурбонски за време рата налазио се у Француској војсци као официр. Он је играо улогу посредника између свога рођака цара Карла и Председника Француске Републике по питању сепаратног мира, а на иницијативу тадашњег цара Карла који је ступио на престо Аустро-Угарске после смрти Фрање Јосифа.

Принц Сикст Бурбонски у својим мемоарима, које је објавио после рата, 1920. године, пише, да је аустријски цар Карло, што се тиче Србије, рекао следеће: „Србија ће бити успостављена у целокупној својој суверености и као залога наше добре воље ми смо вољни да јој осигурамо правичан и природан излаз на море, као и широке економске концесије. Аустро-Угарска ће тражити, као главни услов да Краљевина Србије у будуће укине сва удружења, чија је политичка тежња раскомадавање монархије, а нарочито да укине Народну одбрану и да прекине све везе са њом; да спречи лојално и свима средствима, која су у њеној моћи, сваку врсту политичког покрета, било у Србији било ван њених граница, и да о томе пружи гаранције под јемством сила Антанте...“ (Prince Sihte de Bourbon: „L’oefre de paix separee de l’“, стр. 97).

ПОЛИТИЧАРИ И ОФИЦИРИ

Поједини водећи чланови Радикалне странке били су противу мешања официра у политику. Ово је за нас потпуно разумљиво. Али нам није разумљиво, да су ти исти политичари желели да због својих политичких циљева, циљева њихове унутрашње политике, створе раздор међу официрима. Нарочито је обраћена пажња да до раздора дође међу официрима завереницима од 29. маја 1903. године. Ови политички прваци умели су да распале амбицију и наивност појединих официра помоћу којих су створили једно ново друштво – организацију, у којој су опет били активни официри. Та нова организација официра звала се „Бела рука“. Та нова официрска организација свакако да је била потребна појединцима у Радикалној странци због рушења „Црне руке“. Вођство „Беле руке“ одиграло је главну улогу у Солунском процесу. Доцније, у Краљевини Југославији су, као што то често бива у оваквим случајевима, улоге биле измењене: тада су многи истакнути радикали служили „Белој руци“, нарочито њезином вођи генералу Петру Живковићу, који је у првој шестојануарској влади (1929) постао и Председник владе. То и на овакав начин мешање официра у политику шкодило је не само Радикалној странци, водило је унутрашњим кризама и цепању већ и целој држави. То је сасвим природно пошто је Радикална странка по снази, по утицају на јавни и политички живот и у уче-

---

шћу у вођењу државе – била прва странка...

Овде се само од себе намеће питање: ако су поједини радикали били у случају Црнорукаца противу мешања официра у политику, зашто су онда од сигурно мање способних и мање заслужних официра стварали нову официрску групу која се мешала у политику?!

Видели смо какви су били официри из организације „Уједињење или смрт“ у ратовима 1912-1918. године, а исто тако врло добро знамо какав су дух и тон давали официри „Беле руке“ од 1918. до 1941. године...

На неке наше водеће политичаре пада и одговорност што је за начелника Штаба Врховне команде, после прослављеног војсковође Војводе Радомира Путника, дошао један млађи генерал од Војвода Живојина Мишића и Степе Степановића. А зашто се тако поступило? Одговор може бити само један: тешко је веровати да би Војвода Живојин Мишић или Војвода Степа Степановић дали сагласност за покретање Солунског процеса. Само ради тога они нису ни заузели тај највиши положај у војсци за време рата, а тај је положај, и по свим људским и хијерархијским законима, припадао пре њима но ма коме другоме.

Од интереса је поменути и следеће: када је Апис ухапшен, постојала су два суда. Оба ова суда су расформирана. Зашто је ово чињено, није тешко погодити. Требало је да дођу судије, које ће сигурно Аписа и другове осудити...

Наредбом Начелника штаба Врховне команде, генерала Петра Бојовића, а на предлог Начелника судског одељења, пуковника Гојка Павловића, формирана су два нова војна суда, који су осудили Аписа и другове. Састав тих судова изгледао је овако:

Нижи војни суд за официре: председник: Петар

Мишић, пешадијски пуковник; судије: Михаило М. Филиповић, пешадијски пуковник и Јован А. Јовановић, војно-судски потпуковник; деловођа: Божидар Катанић, резервни капетан I класе.

Велики војни суд, који је потврдио пресуду Нижег суда био је овако састављен: Председник: Мирко Милосављевић, генерал; судије: Јосиф Костић, пешадијски пуковник; Стеван Милетић, пешадијски пуковник; Бранко Гаталовић, судски потпуковник; Владимир Јовановић, судски потпуковник. Деловођа: Рад. К. Николић, судски капетан II класе.

Бранко Гаталовић, судски потпуковник, издвојио је своје мишљење и тврдио је да пресуда није на закону заснована и да је треба поништити. Судија Гаталовић није могао да спасе три људска живота, али је на самој пресуди остало написано, да та пресуда није на закону заснована. Извесно ради овога судија Гаталовић није био похваљен наредбом Врховне команде нити је одликован, а није ни унапређен као остале судије...

Нижи суд у Солуну завршио је суђење 23. маја 1917. године. Само три часа доцније Председник тога суда, пуковник Петар Мишић, саопштио је пресуду. И ово је доказ да је пресуда написана пре завршеног суђења, па самим тим је учињена још једна тешка неправда и повреда закона...

МОРАЛ И ПОЛИТИЧАРИ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Познато је да је мала Србија у првом светском рату имала страховито много жртава, читав милион од свега четири милиона становника. Али та мала Србија одиграла је једну од најчаснијих улога и ради тога је била поштована, и у читавом свету стекла глас херојске нације.

Извесно је да су те огромне жртве, да је тај ненадокнадиви губитак у људским снагама имао тешких последица у новој држави која је никла после рата – у Југославији. По свршеном рату оно мало још активних политичара, честитих и поштених, били су просто преплављени од разноразних скоројевића којима је највећа ствар била: лична корист, богатство, раскошан живот пре свега, па тек онда народни интереси и државни послови – ако се на то и уопште мислило.

Један део наших политичара није се могао снаћи у новој и великој држави.

Неморал разних врста, нелојална борба, подметања и нетрпеливост између водећих политичких људи најбољи су примери погрешног и штетног рада. Из јавног живота нестајали су такорећи преко ноћи истакнути политичари и државници. То је, на пример, био случај лидера Радикалне странке, Стојана Протића. Њега, идеолога, једног од најчувенијих и најозбиљнијих радикалских првака, дугогодишњег сапутника Ни-

---

коле Пашића, министра и председника владе „обара“ на изборима и смењује један сасвим просечни адвокат из паланке који је према Стојану Протићу изгледао као рђава карикатура. Водећа места у државној администрацији тада су често давана на основу протекције, препоруке, личних и родбинских веза, а не по вредности, способности, на бази закона и моралних правила. Тако је државни апарат постепено падао у руке слабијих и неспособних чиновника. Ни о самим министарским положајима није вођено рачуна. Министри су постајали све више просечни политиканти, без моралних и стручних квалификација.

Тако је и Ото Франгес постао министар пољопривреде у Краљевини Југославији за кога је један водећи политичар тврдио, да је био десна рука генерала Потјорека, војног гувернера Босне и Херцеговине, у почетку рата 1914, у време када је био обешен највећи број Срба у Босни и Херцеговини...

Неморал код многих политичких људи најбоље се огледао у лаком прелазу из једног у други табор, што је био веома редак случај у Србији у периоду између 1903. и 1918. године. Била је сада обична ствар да председника владе напуштају народни посланици – изабрани на његовој листи и његовом вољом и милошћу – чим осете да му, као што се то говорило, „ноге висе у ваздуху“, чим поузданије сазнају да је нов председник владе на помолу!...

Да поменемо и страшни злочин Пунише Рачића, који је у Народној скупштини 20. јуна 1928. убио Павла Радића и Ђуру Басаричека а тешко ранио Стјепана Радића, који је доцније од те ране и умро. За троstrуко убиство хрватски политички вођа, које је изазвало и државну кризу, Пуниша Рачић осуђен је на ро-

---

бију. Рачић није издржавао робију као обичан злочинац већ је као „политички кривац“ уживао разне привилегије које до тада нико није имао на робији... Међутим убица новинара Тони Слегла, био је обешен...

Врхунац трагедије био је што у тешким тренуцима нисмо на челу владе имали праве државнике, који би умели да предвиде догађаје и који би знали да државни брод усмере правим путем. Већина водећих политичких људи ни у Хрватској се није снашла у новој и великој држави. Многима је још недостајала и љубав за заједничку земљу, за Југославију као целину, од Марибора до Ћевђелије, од Суботице до Ловћена. Један водећи политичар Хрватске имао је све услове – сем једног – да постане водећа политичка личност читаве Југославије: тај једини услов био је недостатак истинске државничке способности.

СТРАНА ШТАМПА О АПИСУ

Пре него би прешли на завршно поглавље о Апису, можда би било од интереса навести овде и неколико извода из стране штампе о Апису. О њему је писано веома много не само код нас него и у страном свету, и он је још увек предмет дискусије и испитивања у страном литератури, нарочито у историографији. Као и о свакој личности његове улоге и значаја, и о њему се писало и повољно и неповољно. Овом приликом навешћемо само три кратка извода из европске штампе:

Швајцарски лист „Јурнал де Геневе“, у броју од 2. марта 1918. године, на уводном месту писао је: „Више официра били су затворени, осуђени, стрељани, а међу њима и њихов шеф, један млад пуковник, један од најпопуларнијих у војсци, личност у истини магнетична, (*veritablement magnetique*: то је Драгутин Димитријевић-Апис... Око тога имена кристалисале су се све интриге и сва опозиција. Тврдило се, да процес није исправан и да је послужио политичким сплеткама.

На све своје друге несреће, Србија додаје данас и тежак притисак једне Драјфусове афере, и то на туђем земљишту. Влада се пољуљала и више министара поднели су оставку. Г. Пашић је одбио помиловање. Ту строгост није могла да схвати ни војска ни земља...“

Британски часопис „The New Europe“ за август

1918. године пише: „Димитријевић-Аписово одушевљење за стварање југословенске мисли учинило је, да га је у Србији помињала скоро свака кућа, а још већи утицај задобио је услед својих блиских веза са доктором Миловановићем, србијанским државником, чија је прерана смрт, баш уочи Балканског рата, била права политичка катастрофа...“

Немачки часопис „Suddeutsche Monatshefte“, у свесци за фебруар 1929. године, доноси: „Драгутин Димитријевић Апис... Тешко је, већ сада, дати сасвим тачну слику ове необичне личности. Тек доцнији историчари даће свој суд о њему. Његова делатност на националном пољу и његова трагична смрт ово потпуно заслужују, јер је Аписово име нераздвојно повезано за препород Србије. Тај би препород био немогућ без уклањања краља Александра Обреновића. Аписова величина налази се у његовом национално-револуционарном духу. Тај национално-револуционарни дух дао је плода у мајској трагедији, у Балканском рату и у Светском рату. Ноћу, између 28. и 29. маја 1903. године овај млади капетан окончао је борбу између краља и народа, за добро народа... Апис је као ђенералштабни официр био професор тактике. Био је врло обдарен, окружен групом млађих официра на које је имао невероватан утицај. Он се, некада свесно а некада несвесно мешао у политику... Апис је био душа српске војне реорганизације, како у моралном тако и у војничком погледу. Апис је много допринео стварању Балканског савеза и срећном исходу рата, захваљујући његовом пријатељству са шефом Главног ђенералштаба, Путником, и тадашњим министром спољних послова, др. Миловановићем...“

УСПОМЕНЕ И ЛИЧНА СЕЋАЊА

О Драгутину Димитријевићу-Апису као личности, после његовог трагичног страдања, постојала су противречна мишљења. Појединци, код којих је страст надвладала разум, представљали су Аписа у црним бојама негирајући му све добре стране које би могао имати и неки сасвим просечан човек. Такво је мишљење о Апису свакако необјективно, и тако што смо напред навели, мишљење појединаца. Огромна већина нашег народа имала је веома позитивно мишљење о њему и његовим друговима. Могу, додуше, бити субјективни и људи који Аписа гледају другим очима од оних који му оспоравају све добре стране...

Мене је неправда према Апису и друговима увек много болела, па сам се трудио да чујем што више мишљења и од разних људи, како оних који су се бавили политиком, тако исто и официра, другова Аписових, а исто тако и оних официра, који су познавали Аписа и пратили његов рад. Интересовало ме је, разумем се, и мишљење наших познатих правника о Солунском процесу. Трудио сам се такође да све прочитам што је написано о Апису и друговима, како код нас тако и на страни.

У додиру са нашим народом, нарочито у ужој Србији и Босни, свуда сам наилазио на људе који су о Апису најбоље и најлепше говорили. Често сам био и у неприлици, јер су ме људи примали са неком чашћу

само зато што сам рођак Драгутина Димитријевића-Аписа. Ово је био случај нарочито у Босни. Наилазио сам, додуше, и на људе којима нисам био симпатичан управо ради тога што сам био у сродству са Аписом. Ово је обично био случај са људима, који су били на положају и који су служили увек само онима који су били на власти. Ради оваквих наша је кућа рђаво гледана и прогоњена, па је чак један брат, без икаквих кривица, и на робију отеран...

Аписа се добро сећам. Он је много волео децу. Био је врло благ и радо се шалио са децом. Сви смо ми много волели Аписа. Он је за нас био легендарна личност. Од Аписових другова из тог времена добро се сећам Владимира Туцовића, Војводе Вука, Војводе Танкосића и Добре Ракића. Војвода Танкосић био је нешто дуже код нас у гостима, па нас је учио да гађамо из пушке-глуваре, коју је мој брат добио од Војводе Вука. Мени је Танкосић поклонио револвер-флорбер, а од њега сам добио и комплетну војничку униформу са чизмама и мамузама. Танкосић је био изванредан стрелац, тако да је врапца у лету могао да погоди. Он је за нас био оно што само деца могу да маштају и сањају.

Колико је Танкосић био вољен и цењен од нашег народа најбоље се видело приликом преноса његових земних остатака из Трстеника у Београд 1923. године. Била је то величанствена погребна поворка какву, можда, Београд до тада није видео. Београђани су знали да тадашњи властодршци нису дозволили да се пренесу земни остаци, Аписа, Вуловића и Малобабића, па су, уз признање војводи Танкосићу, одали и признање свима херојима, који су допринели угледу, ослобођењу и уједињењу наше велике, лепе Отаџбине...

Сећам се такође добро кад је једног дана 1915. године дошао Апис, који је код нас становао, и рекао

нам да тога дана полази последњи воз за Грчку. Моја мајка је рекла: Драгутине, никада од тебе нисам ништа тражила, али те сада молим да ми спасеш децу, нека она оду у Грчку. Апис је одговорио да је тај воз одређен с а м о за тешке рањенике, а његова је жеља да његова породица остане и дели судбину читавог народа... Доцније смо сазнали да је тим возом отишло најмање тешких рањеника.

Од ниједног нашег познатијег правника нисам чуо да је Солунски процес вођен на основу закона. Сви су се слагали у томе да је то било судско убиство, судски злочин.

Од ђенерала Милана Недића, Војислава Томића, Драгомира Ж. Стојановића, Илије Брашића, Милана Јечменића, Живка Павловића и других слушао сам само најбоље о Апису као човеку, официру и наставнику. Некима од њих Апис је предавао стратегију у војној академији и ђенералштабној припреми.

Аписови другови, нарочито Димитрије Павловић, Владимир Туцовић, Милан Ускоковић, Васа Мађаревић и други говорили су, да је Апис био срдачан и отворен са сваким. Држање је имао једноставно, никада није пио алкохолна пића, али је доста пушио; поред цигарета пушио је и цигаре, што је за оно време у Београду било мало необично. Аписови другови кажу да је он увек био ведар – ретко га је ко видео нервозна и узбуђена. Религиозност му је давала снагу и спокојство. Већина Аписових другова и пријатеља сматрала су, да се Апис бавио политиком више по дужности него из амбиције, јер за себе никад ништа није тражио. Апис никада није гледао на тренутну ситуацију, већ је обраћао пажњу на оно што ће доћи доцније, што би после тога могло да дође за његову земљу. У прибира-

---

њу омладине из свих југословенских крајева под Аустро-Угарском одржавала се идеја и схватање Југословенства, коме је Апис као идеалу служио. Аписа су много волели и ценили омладинци нарочито омладина Босне и Херцеговине: за њу је Апис значио све... На питање Трифка Грабежа, једног од сарајевских атентатора „Ко је Апис“? – Гаврило Принцип одговара: „Апис је срце и глава, Апис – то је душа дух свега онога о чему ми сањамо“ – наводи Бруно Брехм у „Aris und Este“ и тачно погађа расположења револуционарне омладине из Принциповог нараштаја.

Пуковник Д. Павловић, са којим сам био у сталним и одличним везама, причао ми је како је Апис пред рат са Турцима 1912. године илегално прелазио границу ради стварања пријатељства са Исом Бољетинцем, вођом Арнаута, а исто тако ради рекогностицирања земљишта на тадањој територији Турске. Када је Апис први пут прелазио илегално границу нису му могли наћи велике арнаутске чакшире, па је морао да границу прелази у својим црвеним чакширама које су тада носили ђенералштабни официри. Поред Аписа илегално су прелазили границу и ови официри, чланови организације „Уједињење или смрт“, Милан Гр. Миловановић, Војин Поповић-Војвода Вук, Душан Димитријевић-Војвода Дуле, Светозар Ранковић, Милан Ковинић, Богдан Раденковић, Милан Ђокић, Велимир Вемић, Никола Бранковић, Никола Скадарас и други.

Познато је да је Љуба Давидовић, који је, доцније постао шеф странке, заједно са др. Милорадом Драшковићем иступио из Пашићеве демократске владе по питању помиловања Аписа и других. Тада је оставку поднео и др. Воја Маринковић. Случајност је хтела да сам се јула 1937. у Врњачкој Бањи нашао ску-

---

па у истом пансиону („Мон геро“) са покојним Давидовићем. Љуба Давидовић је добро познавао и мог покојног оца. У пратњи Давидовића тада је био др. Драгомир Иконић кога сам одлично из раније познавао. Ту се нашао и дивизијски ђенерал у пензији, Јовица Јовичић, зет Војводе Степе Степановића. Десетак дана имао сам прилике да слушам Давидовића, Јовичића и Икоњића који су, поред осталог, опширно излагали своја мишљења, сећања, утиске у вези Аписа и другова. Давидовић нам је причао да је све чинио да спасе главу Апису, Вуловићу и Малобабићу. Нарочито због тога тражио је аудиенцију до Престолонаследника. Говорио је и молио је да се осуђенима поштеде животи и износио је да ће њихово стрељање бити кобно и по државу и по династију. Предлагао је да се Апис пошаље у неку далеку земљу у војну мисију, или као војни изасланик, па да тамо остане све до краја рата. Давидовић је рекао да је такође др Милорад Драшковић све чинио да спасе Аписа и другове. Мишљење Љубе Давидовића било је да се Стојан Протић тада одвратио Престолонаследника од помиловања Аписа и другова.

Љуба Давидовић је, у главним потезима, о Апису рекао следеће: „Апис је саосећао са масама Срба и до самопрегора је воле свој народ. Цела Аписова личност, морална и интелектуална, па чак и његова физичка појава имала је драж за многе Србе. Он је умео да привуче људе после најкраћег разговора о народним проблемима. Никада Апис није мислио на себе нити је ма кад за себе нешто тражио. Он се цео био посветио и предао служби народу. Аписа су волели и ценили многи наши научници, политичари и јавни радници, али испред свих извесно је био др Милован Миловановић, коме су ђенерал Живко Павловић и Апис

били војни саветници приликом склапања Балканског савеза, као и у другим приликама.“

Слободан Јовановић о Апису: „Тај Апис кога сам упознао у Врховној команди није личио на ону слику која се била о њему створила у публици. Он није био плаховит ни осيون, био је више оно што се зове 'добар друг'. Али имао се утисак да он није само то.

„Постепено, нарочито из разговора с његовим друговима, дознавао сам и за друге његове особине. Он се неуморно бринуо за унапређење и одликовање својих присталица, и гурао их напред. За себе лично није ни прстом мрднуо. Иако војник и пун амбиције, он није држао до своје каријере. Није говорио о својим личним заслугама и успесима, није био разметљив и лармација. Кад би причао о 29. мају, причао је о свему, само не о себи самоме. То је био један од оних вођа који више делају него што се хвале.

„Његово заузимање за присталице није потицало само из интереса једнога коловође: ту је било правог пријатељског осећања. Он је умео да буде пријатељ, и то онако како је то човек у својим младим данима. Његов капацитет за пријатељства био је већи него код обичних људи. Он није имао само два, три присна пријатеља; присне пријатеље бројао је туцетима. По броју пријатеља он је, како је неко рекао, личио на сто постављен за свадбени ручак. По тој ширини своје природе, по тој способности за присне везе с великим бројем, он је опомињао помало на Гамбету, (Gambetta Leon – 1838/82 – чувени француски државник, правник, говорник и претседник владе. Примедба моја – Б. Н. К.) који је од своје странке био начинио једну велику камарадерију.

„Апис је волео пријатеље, али их није штедео. Као год што их је ревносно помицао ка све вишим чи-

---

новима, тако их је исто ревносно увлачио у најопасније подухвате у којима су могли и главу изгубити. Као сви фанатици, и он је више ценио успех ствари него живот људи. Свога рођеног сестрића бацио је у четнике, и тај дечко погинуо је при првом прелазу границе.

„Апис је био тако озлоглашен као један бунтовни официр, с којим Влада има муке, да сам ја мислио да он ни према својим војним старешинама није особито послушан. На моје изненађење, његове старешине хвалиле су га као исправног и дисциплинованог официра. Генерал Илија Гојковић, војвода Степа Степановић, па и сам војвода Радомир Путник говорили су о њему лепо. Њима није ишло у главу да он који је у односима с њима био готово беспрекоран, није био исти такав и онда кад је с Владом имао посла“. (Слободан Јовановић: „Апис“, издање и штампа Авала, Виндсор, Онтарио – Канада, 1962, страна 42, 43),

***

Исто тако сматрам, да је потребно, да читаоцима у најкраћим цртама изнесем биографске податке ђенералштабног пуковника Драгутина Димитријевића-Аписа.

Апис је рођен у Београду 18. августа 1876. По завршеном VII разреду гимназије ступа у XXVI класу Војне академије, коју је завршио као шести у рангу и 1895. године постаје потпоручник. Године 1898. поручник, 1902. капетан II класе, 1905. капетан I класе, 1908. мајор, пуковник 1913., а пуковник у рату 1915. године.

По завршеној Вишој школи војне академије 1898., Апис је ступио 1902. године као приправник за

ђенералштабну струку.

Апис је 1908. био помоћник, затим начелник штаба Дринске дивизије у Ваљево; 1909. командант батаљона у Крагујевцу; 1910/12. начелник штаба Коњичке дивизије у Београду. Године 1913./1914. начелник Обавештајног одељења Главног ђенералштаба.

Од октобра 1912. до марта 1913. тежак болесник „малтејске грознице“ са тровањем крви – коју је добио приликом илегалног бављења на Косову уочи рата са Турцима. Због ове тешке болести Апис није могао учествовати у Турском рату.

Апис је предавао стратегију у Војној академији а исто и официрима на ђенералштабној припреми.

У првом светском рату 1914./15. начелник Обавештајног одељења Врховне команде.

Од марта 1915. године начелник Штаба Ужичке војске која је доцније добила име Тимочка војска. Од октобра 1915. у повлачењу стално у борбама јер је до фебруара 1916. године Тимочка војска заштитница целокупне српске војске при легендарном повлачењу кроз Албанију од севера према Југу.

Апис је био последњи српски официр који се фебруара 1916. године повукао из Драча пошто је полагај предао Савезничкој војсци.

Апис је одликован Карађорђевоом звездом и Белим орлом као и другим одликовањима.

Апис је говорио: француски, немачки и руски.

По жељи Краља Петра I, Апис је пратио (у то доба) Престолонаследника Ђорђа на његовом инструктивном путу по Швајцарској.

Када је извршена реорганизација српске војске на Крфу, Апис постаје пом. начелника штаба III армије. У том својству узима учешћа у руковођењу операција трупа ове армије прво у одбрамбеној битци за

Горничево – (при чему је главним делом битке руководио сам, јер су у току, саме битке смењени прво начелник штаба, пуковник Никола Стефановић, па затим и командант ђенерал Павле Јуришић-Штурм) – затим руководи офанзивним операцијама III армије, чија Дринска дивизија са Добровољачким одредом Војводе Вука, заузима Кајмакчалан.

Апис узима учешћа у руковођењу трупа III армије на Црној Реци, после које долази и ослобођење Битоља.

После историске победе на Горничеву и заузимању Кајмакчалана, уместо одликовања или унапређења Аписа хапсе, изводе на „суд“ и стрељају...

Апис је имао 26 година када је предводио групу официра у мајском преврату 1903, а непуних 41 када је невино изгубио живот...

***

Сигурно је да је Апис у своме раду правио и грешке, јер је немогуће радити а не грешити. Међутим, једно је јасно: да је Апис имао неку тежу кривицу, он би ради исте био изведен на суд, суђен и осуђен. У том случају не би било потребно да се иде у најстрашнији злочин: убиство путем суда...

И извесно је и то да Апис није заиста имао неку своју политику. Он је био само заставник српске народне политике, конкретније речено он је био фанатичан поборник у борби за ослобођење и уједињење свих Срба и за стварање велике Југославије. Апис је био персонификација народне воље и тежње, које су се испољавале од 1903., и оствариле се крајем 1918. године. Никола Пашић није могао имати никакву другу, по-

---

себну, своју политику, већ исту, али – рекли би смо – мање активну. Пашић је био mudar политичар и он је знао да вешто искористи наше победе, победе храбре српске војске, која је задивила цео свет. И никаква политика и ничија умешност не би много вределе да није било тих победа српске војске. А ту су војску спремали, водили и надахњивали наши храбри официри, међу којима су се истицали: војвода Путник, војвода Живојин Мишић, војвода Степа Степановић, Драгутин Димитријевић-Апис и други. Народи су тако често вредели колико је вредела њихова војска...

Мора доћи време када ће над напуштеним гробом Аписовим и над исто тако напуштеним гробовима његових јуначких и верних другова пасти коначна пресуда, пресуда Историје, одвојена од свих људских страсти и ефемерних оцена и пресуда савременика. Историја сваког поставља на своје право и заслужено место, као што бесмртни Његош рече:

„Поколења дјела суде,
Што је чије, дајућ свијема...“

САДРЖАЈ

Предговор	
Официри, пучеви и политичари	
Стање у Србији до 29. маја 1903.	
Револуција 29. маја 1903.	
Пучеви и револуције	
Ко кува каву?	
„Легенда о демократији“	
Сарајевски атентат	
Ултиматум и рат 1914. године	
Одговор на ултиматум	
Одговорност за први светски рат	
Тероризам и организација „Уједињење или смрт“	
Зашто повлачење преко Албаније	
Официр-завереници чланови удружења „Уједињење или смрт“	
Аписова завршна реч пред судом	
Сарајевски атентат и Апис	
Моја последња жеља	
Око Солунског процеса	
Политичари и официри	
Морал и политичари у краљевини Југославији ..	
Страна штампа о Апису	
Успомене и лична сећања	
